

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

ԿՈՌԻՆԿ:

ՕՐԱԳԻՐ

ՌԵՍՏԱՆԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆԻՍՆ:

№ 1, ՆՈՅՄԵՐ 1864 և № 2, ԴԵՍԵՄԲԵՐ 1864:

Vereis amor da patria, não movido
de premio vil, mas alto e quasi eterno.

Դու կանանկ հայրենիքի սիրը ոչ թե
չարեմով անարդ շահատիրությունից, բայց
բարձր եւ իրր յախճանիսն: (1)

ԹԻՖԼԻՍ: Նոյեմբերի 1:

Մեր դարձի սկզբում խնդրումներ մեր ազնիւ, աղքատ
կիցներէց ընդունել մեր սրտի ն. հոգու սղջսն: Այս խոր
հրդաւոր բառի մէջ, երբ անկուս եւ անլուր կապու մէ ծա-
նօթումիւնը Որտորիս խմբադրողի եւ ընթերցողների մէջ, երբ
խմբադրողը առաջ է դադիս որպէս հաւատարմութեամբ անձը նշա-
նակում պարտականութիւնները կատարելու համար տարու
մէջ, իսկ ընթերցողները—որպէս հաւատարմութեամբ ընկերութիւն,
այս սողերի դրողը ցանկանումէ խորհրդաւոր սղջսնէ բառը
բաղդրայնի Որտորիս եւ խմբադրողի եւ իւր ազնիւ ընթերցող-
ների շնորհակալութեամբ: . . . Այսմ գտնանք գեղի դարձը:
անանկը—ինչ, պարտականութիւններ կան կատարելու եւ ինչ
հիմով պիտի կատարվին դարձ:

Մեր Որտորիս առաջին սղջսնի պարտականութիւնը լի-
նկու է մշակել Հայերի առաջնորդութեան համար միշտ եւ
անդադար: Աղի առաջնորդութիւնը կախում է ողջ կողմ

(1) Կանտին «Os Lusitana» սրբ. 1. էր. 10:

մոլ մասնաւոր անձներ ի առաջգնացութիւնից: Մասնաւոր անձ-
 ներ ի առաջգնացութիւնը կարելի է միայն բարեկարգված ու-
 առմնարանների և գիտութեան միջնորդութեամբ, երբ գի-
 տութեան հետ անպայման դաստիարակվում է, լուսաւորվում
 է և սիրտը: Առանց սրտի և հոգու դաստիարակութեան գի-
 տութիւնը չունի զրեթէ ոչինչ կատարելու ազգի բարոյական
 փրկութեան համար: Գիտութիւնը կարելի է տարածել միայն
 ընթերցանութեամբ: Ռ-բնմն մեր օրագիրը աշխատելու է ան-
 դադար տարածել ընթերցանութիւնը: Երբ մի անձի, մի ազ-
 րի մեջ արմատացաւ ընթերցասիրութիւնը, այնուհետեւ հեշտ
 է իրագործել բոլոր մնացածը: Ընթերցանութիւնից առաջա-
 նալու են բարին, ճշմարիտը և գիտութիւնը, երկք սկիզբները,
 որոնք կապմում են մարդի վերջնակէտ և առանց որոնց մարդս
 առաւել մեծ է անասնական դրութեան: Ընթերցանութիւն,
 ահա առաջին և վերջին խօսք, որ պիտի կրկնէր ամենայն ճշմա-
 րիտ Հայնիւր ընկերին, եթէ ցանկանում է նա Հայերի բարոյական
 վերակմնդնումը, բարոյական փրկութիւնը: • • • Դէպի յիշված
 խնդիրները—աւսումնարանների, կրթութիւն և լուսաւորութիւն,
 ազգութիւն—մենք կ'փրագառնանք միշտ և կ'մերկացնենք ինչ
 որ փութաթված մնացել է անխմտութեամբ մինչև այսօր: Եթէ
 այս կ'հաւանէ մեր սիրելի ընթերցողը, ուրախ եմք; եթէ կը-
 վշտանայ (առանց վերաւորվելու ամենն ին), առաւել ուրախ:
 Եթէ նա վայր կ'զցէ տետրակը, անարդար կ'վարվի; եթէ կը-
 հասկանայ—ապա յոյս կայ բարոյական փրկութեան: Հարկա-
 ւոր չէ երբէք մոռնալ մեր ընթերցողին, որ նախընթաց օրի
 օտարոտի կարծիքները (պարագօկանները) յետագա օրի ճշմար-
 տութիւններ են:

Կարելի է մի օր մեր լապտերի լոյսի առաջ մեր ընթեր-
 ցողը տեսնէ այն կուռքերի բոլոր անճոռնութիւնը, որոնց նա
 երկրպագում է այսօր; կարելի է նոյնպէս նվազող սովերի յե-
 տեւից նանկատէ նորա անմահ Ժպիտով ճշմարտութիւնը, Աւե-
 տարանի դուստրը, արդարութեան քոյրը:

Հարկաւոր է միայն աղօթել, որ Աստուած ազատ պահէ
 մեզ տգէտներից և անմիտներից: Չարերի մասին իւրաքան-

չիւրը թող ինքը հոգայ. կեանքը պատերազմէ; մարդս ստեղծված է զինւոր և պիտի նա պաշտպանվի, բայց հարկաւոր է նորան նոյնպէս չմոռանալ այդ պատերազմի մէջ մարդի լինելութեան առաջին պայմանը. դէպի առաջ, միշտ և ամեն տեղ դէպի առաջ, դէպ ի լոյս :

Մեր գործակատարութեան հիմը լինելու է ճշմարտութիւն: Որա հետ հարկաւոր ենք համարում ասել, որ մեր օրագիրը ոչինչ կերպով կարող չէ կնիթարկվել այս կամ այն խումբին (պարտիսին) և ծառայել նորա կիրքերին: Մեր օրագիրը մնալու է ամեն կիրքերից բարձր և ծառայելու է ընդհանուր ազգային ինտերեսներին, Հայերի շահերին: Մեր օրագիրը ոչինչ կերպով կարող չէ դաժանալ այն ատիժան, որ վկայէ հրապարակաբար սորան և նորան դովասանութիւն այն հիմով միայն, որ սա և նա պատկանում են նշանակված պարտիսին: Մեր օրագիրը աշխատելու է կանգնել ամեն պարտիսից բարձր և հատուցանել, եթէ կ'հարկաւորվի կամ կ'պատահէ այս կամ այն նշանաւոր իրողութեան հրապարակական գնահատութիւն և քննութիւն—suum cuique:

Մենք բոլորովին յարգում ենք և սիրում ենք, ուրեքն և ցանկանում ենք, մեր յարգելի և սիրելի Տրութի գործակատարութեան կերպը: Մեր ընթերցողները ի հարկէ հարցնում են մեզանից — ով է այս մեր յարգելի Տրութը և որն է նորա գործակատարութեան կերպը: Մենք ամենայն պատրաստութեամբ կ'բաւականացնենք նոցա հարցասիրութիւնը:

Եւրոպացի դօկտոր, Դանիէլ Սմիտը, Ֆրանսիայի անցել էր դէպի Ամերիկա: Մի օր նորա բնակված քաղաքում պատահել էր մեծ հրդեհ և մի երեսա մնացել էր վտանդի մէջ: Մինչ ուրիշները մտածում էին, դօկտորը, գոչելով բարձրաձայն « ես հայր եմ, ես չեմ թողնի մեռնել այս երեստին », մտաւ բոլորովն սննեակը և բոցերի մէջից աղատեց երեստին նորա մօր երջանկութեան համար: Ամենեքեան դովեցին այս գործը: Տեղական օրագիրը «Paris—Télégraphe» (Փարիզ—Տելեգրաֆ) պարտք համարեց գեղեցիկ կերպով նկարագրել այս քաջապնութիւնը: Դօկտորը անցնելով դէպի իւր բնակարանը,

մի տան վերա նկատեց հետեւեալ յայտարարութիւն շատ մեծ տառերով տպւած .

«**Հինգերորդ տպագրութիւն Paris—Télégraphe: Քարհուրիւն** հրդեհ: Քաջ տեղակալ Գրինը: քաջագնական Սմիտ! Վերին խօսք: Ես հայր եմ, ես չեմ թողնի մեռնել այս երեխային: 50.000 հատոր վաճառված են :»

Սա էր այն տաճարը, որտեղ բաժանվում էր փառքը; սա էր խմբագրատուն :

«**Միւս օր երեկոտան խմբագրատան վերա երեւցաւ մի մեծ պտակեր զանազանագոյն լատերներով լուսաւորված, որ ունէր հետեւեալ փրկագիրը մի ոտնաչափ բարձրութեան տառերով դրված :**

«**Ութերորդ տպագրութիւն : Paris—Télégraphe: Քաջամուկան Սմիտը, նոր Յինցինատ!!** Ինչպէս է վարձատրում Ամերիկան տապքինութիւնը : 100.000 հատորներ վաճառված են :»

Այս յայտարարութիւնից յետոյ օրագրի այդ N° ից այնքան վաճառվեցաւ, մինչև անգամ խմբագրատունը չ'իջարդացաւ բաւականայնել բազմաթիւ խնդիրները :

Յիշված խօսքերից յետոյ խմբագրողը հրատարակեց իւր օրագրի մէջ երկու նամակներ դէպի դօկտոր Սմիտը : Երկու բժշկական ընկերութիւններ առաջարկումէին այդ նամակներով քաջասիրտ դօկտորին օգտուէն պաշտօններ; մին 400 դօլլարի, միւսը 4000 դօլլարի: Վերջագէս այն օրում դօկտորը ստացաւ 40 նամակներ հիւանդները հրաւիրումեն նորան, ուրիշները խնդրումեն նորան շուա գալ նոցա անտաթիւն; բժիշկները հրաւիրումեն նորան խորհուրդի համար, զեղաւ վաճառները առաջարկումեն նորան ընկերութիւն և վերջագէս դօկտորը ստանումէ արդէն հրատարակված երկու նամակներ :

Դօկտոր Սմիտը հռչակեցաւ! Նորա բարեկաւութիւնը ըսկովեցաւ! Մի օրը, մի ժամը այնպիսի անուն տվեց նորան և արեց Ամերիկայի մէջ աւելի քան թէ քան տարեկան ծառայութիւնը հին երկրի մէջ: Անկասկած առանց յիշված շատախօս օրագրի, առանց նորա թմբկահարութեան, որ դիցեց դօկ-

տորի անունը ամենեցուն բերան, աջողկերու չէր նորան այն-
քան: Եւ դօկտորի առաջին յանկուծ իւնը եղաւ — գնալ շնոր-
հակալութիւն ասել խմբագրողին: Երկրորդ օրն ա գնում է խմ-
բագրատուն: այնտեղ ասնում է կայրված մի յայտարարու-
թիւն, որ յայտնում էր որպէս նշանաւոր լուրեր: Եւրոպայ
բամբակի և խոզի և չորս էշերի գինը: Դ կտորը չկարողացաւ
չալալ Ամերիկացիներին, զաւառականութեան ծառաներին (նո-
րա կարծիքով) ղանդալ անուն: Այնու ամենայնիւ նա կա-
մեցաւ պարտավճար լինել օրագրատէրին, շնորհակալութիւն
ասելով նորան, նախընթաց օրի գովասանութեան համար: Դօկ-
տորը կարծում էր, որ արժանացնել խմբագրողին իւր այցելու-
թեան մի և նոյն էր թէ պարտավճար լինել:

Դօկտորը մտաւ մի փոքր տուն, որ ունէր պատի վերա մի փոքր
երկաթեա տախտակ հետեւեալ վերնագրով. «Paris—Télégraphe.
Truth, Humbug et Co, propriétaires—directeurs. (Փարիզ — Տելե-
գրաֆ: Տրութ, Հումբուգ և Ընկ, տէրեր—անօրինողներ): Մը-
նելով սենեակը, դօկտոր Սմիտը տեսաւ մի փոքր մարդ մե շո-
րով հագված, նա էր պ. Տրութ: Նստած արկղանոց սեղանի
առաջ, նա ձեռնին բռնած ունէր մի մեծ մկրատը և, կտրելով
մի անդլիական օրագրից մեծամեծ կտորներ, զգում էր այն
կտորներ մի կողմի (corbeille) մէջ, որ հաղորդում էր տա-
րանի հետ: Սա էր խմբագրատուն:

— Ինչ էք կամենում, պարոն? հարցրեց նա առանց բար-
ձրացնելու գլուխը և դադարեցնելու իւր գործը:

Պարոն. ասաց նորան դօկտորը ծանր և դժական ձայնով,
ես դօկտոր Դանիէլ Սմիտ եմ, նոյնը, որին կամեցել էիք գո-
վասանութիւն անել ձեր երէկեան թերթի մէջ:

— Լաւ, ասաց խմբագրողը շարունակելով իւր գործը: Ինչ
էք կամենում?

— Շնորհակալութիւն ասել ձեզ, պարոն: հատուցանել և
բախտաղիսութեան պարտքը:

Խմբագրողը նայեց նորան զարմացած երեսով:

— Դուք ինչ ոչինչ պարա չէք, դօկտոր: Հրատարակելով
ձեր գեղեցիկ գործը, ես կատարեցի իմ պարտականութիւնը:

դուք ինձ շահեցիք երէկ 200 դօլլարից աւելի: Ուրեմն դուք ինձանից պարտաւորված չէք:

Սորա հետ նա շարունակեց իւր գործը, առանց հրաւիրելու անգամ դօկտորին նստելու:

— Պարոն Տրութ, ասաց դօկտորը չոր և արժանաւոր ձայնով, ինձ փոյթ չէ — ինչ պատճառներ շարժեցին ձեզ երէկ; դուք ինձ ծառայութիւն արիք, ուրեմն ես եմ և մնումեմ ձեզ պարտաւոր:

Դօկտորը կամենումէր դուրս գալ, երբ Տրութը բաց ձրացրեց զլուխը և գցեց նորա վերս իւր մեծ սև աչքերը, որոնց ցաւալի արտայայտութիւնը զարմացրեց դօկտորին:

— Դօկտոր, ասաց նա մի ծանրաշունչ ձայնով, եթէ դուք անշուշտ կամենումէք պարտավճար լինել մի երեւակայական պարտքին, ահա միջոց: Ասացէք ինձ բոլոր անկեղծութեամբ, ինչ ցաւով հիւանդ եմ ես և որքան ժամանակ դեռ ես ապրելու եմ ես:

Նա վերկացաւ, դրեց ձեռը իւր սրտին և յանկարծ կանգնեցաւ: Մի սաստիկ շնչարդելութիւն նեղացնումէր նորան Դօկտորը բռնեց նորա պուլս, լսեց նորա շնչառութիւն: այն պիտի նշաններ կային, որոնք թոյլ չէին տալիս սխալվելու:

— Դօկտոր, ասաց նորան Տրութը, ես ձեզ հարցնումեմ ճշմարտութիւն: Եթէ մարդիկ իմ նման սովորութիւն ունին ճշմարտութիւն ասելու ամենեցուն, նորա ունին և քաջութիւն ճշմարտութիւնը լսելու և իւր սեփական անձի մասին: Ինձ հարկաւոր է իմանալ որտեղ եմ ես:

— Դուք ունիք, ասաց նորան դօկտորը, սրտի հիւանդութիւն, որ բոլորովին չէ անբժշկելի: Մորմի (stramonium) սիգարները ձեզ կ'օղնեն: Բայց եթէ դուք կամենումէք առողջանալ, ձեզ հարկաւոր է մաքուր օդ, հանդարտ անկողնով եկանք, հոգու և մարմնի հանգստութիւն, այն բոլորը, որ չէ կարելի գտնել մի խմբագրատան մէջ:

— Շնորհակալ եմ, դօկտոր, ասաց Տրութը, ձեր կարծիքը նոյն է, ինչ որ ասաց ինձ իմ բժիշկը այսօր առաւօտ: Հարկաւոր է աղատվել իմ գործի աշխատանքներից: Դօկտոր, դնե-

ցէք իմ օրագիրը : Ես կ'ծախեմ ձեզ իմ մասը քսան հազար ղօլլարով : վեց ամսում դուք վաստակած կ'լինիք քսան հազարը : Համաձայն էք ?

— Ինչպէս շուտ էք վճռում ! գոչեց դօկտորը : Ես խմած գրող ! այս այնպիսի պատիւ է, որի վերա ես երբէք չեմ մըտածել :

— Մտածեցէք դորա վերա : Աղնիւ մարդի համար, սա առաջին դրութիւններէից մին է : Միթէ կայ ինչ աւելի գեղեցիկ քան առաջնորդել մեր եղբայրներին արդարութեան և ճշմարտութեան ճանապարհի մէջ ?

Խմբագրողը, սա մի րօլ (դեր) է, որը հեռուից բոլորովին չեն յարգում, իսկ մօտից, չ'զխեմ ինչի, իւրաքանչիւրը կամենումէ ձեռնարկել, փորձել : Խմբագրողները մի կարգից են կօմէդիախաղների հետ : նոցա արհամարումեն և նոցա նախանձումեն : Այս բօհեմները իմաստութիւն ունին : նոցա հետ լինելով, մարդս զգումէ իւրան աւելի բարձր, պահաս ամբօխամիտ : Այսպէս մտածումէր դօկտոր Սմիտը : Տրութի առաջարկութիւնը շարժեց նորա փառասիրութիւն : կարծիքներ վարելու միտքը ժպտումէր նորան : Ի՞նչ նման մարդը, մտածումէր նա, շատ ինչ կարող էր սովորեցնել տգէտ և վայրենի ամբօխին : Իմ արժանաւարտութեան զգացումը միայն արգելումէ ինձ ընդունել առաջարկութիւնը :

— Ողղել մի օրագիր, ասաց նա իւր հիւանդին, մի չափաւանց դժվար դորժ է նորա համար, ով չէ ծնված այս գործունէութեան մէջ :

— Չէ, չ'կայ ոչինչ աւելի հասարակ : Նստեցէք այնտեղ, իմ մօտ, մնացէք այստեղ երկու ժամ, դուք կ'իմանաք այս դործի դաղտիւքը : Գլխաւորապէս բոլորը զրկումէ մի կանոնի տակ, ասել ճշճարտութիւն, ոչինչ աւելի քան ճշմարտութիւն, ամեն ճշմարտութիւն :

Դօկտորի հետաքրքրութիւնը մեծացաւ : Նա ընկաւ մի մեծ բազկաթուռի մէջ, զննելով ոտը ոտի վերա և, նայելով պ. Տրութին, ասաց նորան.

— Սիրելի իմ Արթուրիկ, ձեր խորհրդանշանը (devise) դեպիցիկ է; բայց մեր մէջ առենք, կարծեօք նա չափազանց զեպիցիկ է: օրադրականութեան մէջ, ես կարծում եմ, որ ստույգութիւնը կանան էր և ճշմարտութիւնը բացառութիւն:

— Որտեղ էք առնել այդ, պարսն դօկտոր? Հին Եւրոպայի մէջ գուցէ? Իտալիայի, Թուրքաստանի (1) մէջ, ամեն անգ, ուր արագորութիւնը մենավաճառութիւն է կառավարութեան ձեռքին, ուր խեղճ խմբագրողները կարող են ոչինչ ասել վեց օրում այն պայմանով, որ եօթերորդ օրին ստախօս են պաշտօնական կերպով; Իսկ ազատութեան երկրի մէջ, ինչ պիտի է Ամերիկան, այնտեղ ուր իւրաքանչիւրը կարող է մշտածել ինչ որ կ'աւանդում է, և ապել ինչ որ մտածում է, ինչ կ'ընշանակէր ստախօսութիւնը? ճշմարտութիւնը մեր վաճառականութիւն է, նա գընում է (առնում է) մեր համար ընթերցողներ: Մտախօսել — նշանակում է կորցնել մեր յարգը (կրեդիտը) և վնասել մեզ ամօթով: Մենք կարող ենք բոլոր պահասութիւններ ունենալ բացի մինից: Տեսէք անգլիական Times-ը, նա անհատաատ է, վերաւորող է, յանդուգն է, բայց ստախօս, երբէք: Եթէ յանկարծ նա բռնկի ստութեան մէջ, նորա տէրը կ'կորցնէր 100,000 դօլար տարեկան մուտք: Այս գնով դժվար է արատաւոր լինել; մարդիկ ստիպւած են ճշմարտաստ լինելու հաշիւներին և առաքինի — շահերին: Վերջապէս հարկաւոր չէ մտանալ մի և նոյն ժամանակում և այս, որ եթէ հալածանքը և բռնադատութիւնը խլում են մեզանից մինչև խօսելու և լսելու ընդունակութիւն, ապա մարդիկ չեն կարող կորցնել դործերի յիշատակը: մեր կարողութեան մէջ չէ նոյնքան մտանալ, որքան լսել:

Այս ամերիկական առաքինութիւնը բոլորովին չ'կարողացաւ խաբել մեր զօկտորին; նա պտուղում էր պատտօխան, երբ տեսաւ մի կուզե (զազանի) ցուռի, որ մանուկներ դրան մէջ:

(1) Տրուի խօսքը Թուրքաստանի մասին վերաբերում է Թուրքաստանին մինչև անցնող տարուա սկիզբը, որովհետև ինչպէս մեր ընթերցողները կ'կարգան մանրալուրերի մէջ Թուրքաստանի այժմեան օրէնքները տալարութեան մասին բաւական չտոյգաւ են:

Սա էր զօհտորի պատուելի ընկերը և դրացին, միջնորդ (solicitor) ֆօկսը; նա մտնեցաւ նոցա, լայրձվելով պարկէտի վերա և քաղցրութեամբ առաւ նոցա ձեռք:

— Ողջոյն ձեզ, պ. Տրուէթ, ասաց նա խմբագրողին ժրպտելով: Ես գալիս եմ պ. Ղիստլի, բանկիրի կողմից, ձեր հետ խօսելու մի մեծ գործի մասին: Օրագիրդ կարող է վաստակել երկու հազար դոլար, երկու հազար դոլար, կրննից նա շեշտելով իւրաքանչիւր վանկը:

— Լաւ, պատասխանեց սառնութեամբ խմբագրողը; այդ իմ ընկերի գործ է:

Նա զանգակ խփեց: Մի փոքր դուռը բացվեցաւ և այնտեղից դուրս եկաւ, ոչ առանց աշխատութեան, մի հաստ մարդ, որին նորա ահագին մարմինը, ճաղած գլուխը, մեծ ականջները և առաջին կարգի առամները տալիս էին հագված փիղի նմանութիւն:

— Ողջոյն ձեզ, զօհտոր Սմիտ, գոցեց նա բարձրաձայն ծիծաղելով, ողջոյն ձեզ; ես ձեզ ճանաչում եմ ձեր կապված ձեռքով: Ինչ կ'ասէք իմ երէկեան պատկերի մասին, սիրելի Յինցլինատ? Այսօրեան ինձման չէր? Տրուէթ, չորս էշերը ծախված են; Զինովկիօն գրում է մեզ դադարեցնել յայտարարութիւնը: Ողջոյն ձեզ, ֆօկս, դուք այնպէս բարակ էք, որ ես ձեզ զօհտորի սովերի տեղ ընդունեցի: Առ հասարակ դուք միջնորդներդ մի այնպիսի քնքոյշ խղճմտանք ունիք, որ հոգսերը ձեզ զլարեցնում են: Ինչ էք բերել մեզ?

— Ահա ինչ գործ է, ասաց ֆօկսը, պ. Հումբուզի քաղցրախօսութենից յետոյ: Ղիստլի տունը փոխառութիւն է անում; գործ սկսելու համար հարկաւոր է տաս միլիօն դոլար: Իւրաքանչիւր բաժին (ակսիօն) ունի երկու հարիւր դոլար, ավելում հարիւր վաթսոյնով և պիտի վճարվի հաւանաբապէս տարեկան տիրաժողովի ճակարկութեամբ: Հարիւրին տաս շահ, հարիւրին քսան վաստակ գումարի վերա, գեղեցիկ գործ է!

— Ղիստլի համար, ասաց Հումբուզը ծիծաղելով: Եւ ձեզ հարկաւոր են յայտարարութիւններ. *Mundus vult decipi, ergo decipiatur* (1): Հանգիստ եղեք, ֆօկս, մենք ձեզ կ'ամենք փոքր գե-

(1) Աշխարհը կ'ամենում է խաբւած լինել, ուրեմն խաբւեք նորա:

դեցիկ տեղ օրագրի մէջ: Հօլլանդացի սպիւղ սնու և Մոսկովի նի պիւլիւնների մէջ ձեր փոխառութիւնը հրաշ կ'գործէ:

— Ես գալիս էի ձեր հետ գնի մասին խօսելու, ասաց Ֆօկար:

— Այս դուք էք հարցնում յայտարարութիւնների գինը? Ամեն բառի համար մի ցենտ, մի դօլլար հարիւր բառի համար; այս ընդհանուր անտառի մէջ ամենեքեան թափառումին միանդամ նշանակված գնով, այս դուք լաւ գիտեք:

— Ներողութիւն, սիւրբ Հովհաննէս, ասաց Ֆօկար աչքը խփելով, դուք ինձ վատ էք հասկացել: Երբ ես խօսում էի գնի մասին, տարիջի վերա չէի մտածում:

Լիտալ ցանկանումէր, որ այս օգտուէտ և աղգասիրական ստորագրութեան նախագիծը մտնէր օրագրի նախագիծերի մէջ որպէս նախայօդված, որ նա չ'ունենար յայտարարութեան ձև: Մենք կ'վճարենք, ինչ որ պէտք կ'լինի:

— Ես վախենում եմ, աղվէս եղբայր (1), պատասխանեց հաստ մարդը չ'զգադարելով ծիծաղելուց: Բայց ինչպէս ասում է հին Պլափար. stultitia est venatum ducere invitos canes (2): Զրի այս կողմում (Ամերիկայի մէջ) կարելի չէ այդպիսի հաստ թաղարդով բռնել թշուներին — միամիտներին; այդ լաւ է միւս աշխարհի անմեղների համար:

Դուք շատ ուշ էք վերկացել, իմ բարի Ֆօկա: Բայց, երբ արդէն չէ վերաբերվում իմ յայտարարութիւններին, դարձեք դէպի իմ ընկերը: Հասկացար ինչ են մեզանից խնդրում, սիրելի բարեկամ?

— Բոլորովին, պատասխանեց Տրութը անհաստատ ձայնով: Պ. Լիտալին հարկաւոր են իմ պատիւը և հարգը իւր փոխառութիւնը առաջ տանելու համար; նա ինձանից հարցնում է թէ ինչ գնով ծախում եմ ես ինձ:

— Տրութ, սիրելի իմ, դուք վատ էք ընդունում գործը, ասաց Ֆօկար խորամանկ ձայնով: Մենք ձեզանից չենք խնդրում ոչինչ այնպիսի, ինչ ուրիշ օրագիրները չ'լինին խառնադ: Լինգսը, Սօլէյլը, Տրիբիւնը պիտի առաջարկեն մեր

(1) Ֆօկա անդլիարէն նշանակում է աղվէտ:

(2) Յիմարութիւն է կամենալ քչել տալ շները ախամա:

փոխառութիւն, դոնէ եւ յոյս ունիմ:

—Եթէ դուք ունիք այս բաղիրներ, պատասխանեց Տը-
բուիլը, ինչի համար գալ այստեղ? Ինչ կարեւորութիւն ու-
նիք իմ մէջ?

—Բոլորովին հասարակ պատճառով, իմ անգին բարեկամ,
ասաց Ֆօլլը հրապուրախաբ ձայնով: Վաճառաժողովում (bör-
sa, bourse) հաւատում են միայն Paris—Télégraph-ին; շատ բնաւ
կան դործ է, եթէ մենք աշխատում ենք ձեզ մեր կողմը բե-
րելու: Մենք սորա համար յանձն կ'առնենք ամեն զոհաբերու-
թիւններ:

—Պարոն Ֆօլլ, գոչեց խմբագրողը, վրդովված և դեղնված,
այնտեղ է դուռը:

—Ձեր ծառա եմ, պ. Տրուիթ, ասաց բարեկամսը դուրս
գնալով:

—Ես չ'եմ ձերը, պատասխանեց հիւանդը: Վաղեւ ես կ'ի-
մանամ թէ ինչ է այդ փոխառութիւնը և կ'ասեմ այդ:

—Սիրելի Պարոն իմ, ասաց նորան դօկտորը իւր կոշման
իշխանութեամբ: դուք աւելի կ'հիւանդանաք, դուք չէք ուղ-
ղի ոչ դիւն և մ'հաբեր թ'նամիներ միայն կ'պատրաստէք ձեզ:

—Թշնամիներ, այդ մեր փառք է; մենք ղընւորներ ենք,
մեր անգը կրակի մէջ է: Այս ասելով նա բռնեց իւր փորը եր-
կու ձեռով և ընկաւ իւր բազկաթոռի մէջ:

—Դժոխք, գոչեց Հոմբուզը, օգնեցէք նորան; տեսնում էք
շունչը կտւում է: Կարելի է արդեօք այդպէս վրդովվել մարդ-
կութեան այս թշվառն ընկալա՞ծով? Դու գիտմամբ ես քեզ
սպանու՞մ ինձ քանդելու, քո հին բարեկամին; նայիր ինձ,
տեսներ:

Տրուիթը մեկնեց նորան ձեռք տխուր ժպիտով: Դօկտորը
չնայելով իւր սառնասրտութեան, զգաց մի տեսակ ցաւակցու-
թիւն գէպի այս խեղճ մշակը, որ զոհում էր իւր կեանքը,
դօկտորի կարծիքով, մի այլանդակ և ամե անբարեւոյ գործու-
նէութեան:

Երբ հիւանդը շունչ առաւ, Հոմբուզը դարձաւ գէպի
նա ուրախ ձայնով:

Սիրելի Տրուիթ իմ, մի՛ շատ հակառակեր քո ճշմարիտ

կոչման; դարձի՛ր քարոզող — պատուր: Պահասութիւնները թեթեամիտ են, թոյլ են տալիս յանդիմանելու իւրեանց առանց ոչինչ ասելու: Ամեն կիւրաքիչ նոցա գանաՀարումն ժողովուրդի ուսերի վերա; բայց սորանից յետոյ մարդիկ ուտում են խաղաղութեամբ և ճաշումն նոյն կերպով: Բայց այս երկոտանիները, որոնք կարծում են իւրեանց մարդիկ, որովհետեւ մանեն գալիս երկու թաթերի վերա, այս դայերը բոլորակ զլխարկով, այս աղվէսները ակնոցներով, այս վզակապած կապիկները, այս բադերը սեւ շորով, սոցա հարկաւոր է մտնել նալ միայն ծիծաղելու համար սոցա վայրենութեան, ժխտութեան, երկչոտութեան և բթամտութեան վերա: Այլ ընդունում է այս բոլորը ստուգապէս, ի հարկէ: այնպիսին կ'մեռնէ սրտապատառ:

— Ահա իմ յաջորդ, ասաց Տրութը առնելով դօկտորի ձեռք; սիրելի Հումբուգ, դօկտորը կ'լինի քեզ լաւ ընկեր:

— Դօկտոր! կրկնեց Հումբուգը, այդ տնկարե՞ն է; սա ունի այժեմանի կերպարանք:

— Ուրեմն ինչ տեսակ անասուն է այդ, որ ներկայացնում է խմբագրողներին, գոչեց դօկտորը?

— Լաւ խմբագրող լինելու համար, ասաց Հումբուգը մի ծիծաղաշարժ ձեռով, հարկաւոր է ունենալ շահ երես, շահ հոտառութիւն, շահ անամօթութիւն, շահ քաջութիւն և շահ հաւատարմութիւն: Դան երեսը — խաբեբալին, ցածրահոգուն վախեցնելու, շահ հոտառութիւնը — նոցա հեռուից զգալու, շահ անամօթութիւնը — նոցա յետեից հաչելու, շնայելով նոցա ծամաճռութեան և սպառնալիքներին, շահ քաջութիւնը — նոցա վզի վերա ընկնելու, շահ հաւատարմութիւնը — գնալու, կանգնելու և դառնալու ճշմարտութեան առաջին կանչով:

— Պարոն յայտարարութիւններ խառաւարիչ, ասաց դօկտորը անհամբերութեամբ, ես չեի կարծում, որ դուք ունենայիք այդպիսի ջերմ և անշահախնդիր կիրք դէպի ճշմարտութիւն:

— Ինչի համար չէ, խնայտուն էսկուլապ? պատասխանեց ևս հնգնական ձեռով: Կարծում է թէ ես չ'գիտեմ, որ երկու անգամ երկու անում է չորս? Ինչ է բարձրացնում յայտա-

ըրարութիւնների գէներ ? Ընթերցողներք թիւր : Ո՛վ է բերում ընթերցողներին ? Կարծիքը : Կարելի է արդեօք խաբելով կարծիք վաստակել ? Ճշմարտութիւնը է օրագրի մարմին : յայտարարութիւնները նորա ծիծաղաշարժ վարդեր են, սաւառ և ունայն :

— Պարոն, ասաց նորան բժիշկը, լաւ չէ, կարելի չէ ասել ամեն ճշմարտութիւն : Նոցանից շատերը վրդովում են և բաժանում են հասարակութիւն :

— Այո, սիրելի դօկտոր, ճշմարտութիւնը վրդովեցնող խառնարար է :

— Վերջապէս, գոչեց դօկտորը, դուք խոստովանում եք :

— Անկասկած : Տեսէք Բեֆօրմը, թէ ինչ գնով ապատեց նա խիղճը ծառայութենից :

— Այդ է, ասաց դօկտորը, այդ է :

— Իսկ Աւետարանը, պատասխանեց Հոմբուզը : Ինչ աւերմունք եղան Մի քաղաքակրթութիւնը կործանված, իւրիւսները զահազրկված, կայսրները արհամարհված և կործանված : Ինչ բաղդաւոր կ'լինէին, եթէ սկզբում ջնջէին այս ճշմարտութիւնը, որ սպանում էր մի աշխարհը և ծնում էր միւսը : Ապա, սիրելի Իպպոկրատ, դուք ոչինչ չէք ասում :

— Խոստովանեցէք վերջապէս, ասաց դօկտորը, որ կան ճշմարտութիւնները, որոնք վախեցնում են . . .

— Հա, ինչպէս լոյսը վախեցնում է գողերին :

— Կան այնպիսի ճշմարտութիւններ, որոնք ատելի են լսողներին :

— Հա, երբ զարթեցնում են խիղճը :

— Կան այնպիսիներ, որոնք վախեցնում են ատողներին :

— Հա, երբ նորա ստորեկի կամ ծառաի սիրտ ունին :

Մեր երանելի դօկտորը մէջք դարձրեց այս անամթ սօֆիստին, որ չէր վախենում խեղացի նախապաշարմունքը պարսաւելուց և այն բարձր մերժելուց, ուր աշխարհը քնած է խաղաղութեամբ երկօհ հազար տարի : Նա դարձաւ դէպի Տըրուլթը, որ սկսել էր շարունակել իւր կորոտումը և չէր երևցնում թէ լսելու էր մեզ :

— Ինչ էք մտածում, սիրելի հիւանդ ? ասաց նորան դի-

տորը, կարելի է մեր խօսակցութիւնը ձանձրացնում է ձեզ ?

— Դժուար, պատասխանեց նա ժպիտով, ներեցէք իմ երեակայութեան յանդգնութեան, եւ մտածումի Պիղատոսի վերա : Ինչ լավումէին այն ծանրութարոյ կուսակալն խօսքերը, դարձված զէպի Քրիստոս . Ինչ է ճշմարտութիւն ? որի պատասխան չապասեց կուսակալը : Կայար Տիրերի ժամանակում դուք գեղեցիկ կառավարիչ կ'լինէիք Հրէաստանի մէջ : Միթէ չէք գգում, աւելացրեց նա ոգևորելով, որ մեր նրժանների համար ճշմարտութիւնը կեանք է, սուտը — մահ : Պտուեցէք մեր շուրջ երջանիկ, լուսաւոր, ազնիւ, ողորմած երկիրներ, այդ այն տեղեր չեն միթէ, ուր ամեն մին իրաւունք ունի ճշմարտութիւն ասելու, ամեն ճշմարտութիւն, առանց անձները որոշելու, առանց նախապաշարմունքը, արտօնութիւնները և խարդախութիւնները յարգելու : Տեսէ՛ք Անդլիաի մեծութիւնը, Ամերիկաի աճումը, Ավստրալիաի բարեազդութիւնը : Ութսուն տարու մէջ ինչ գրութիւն բարձրացրեց մեր Միացած — Նահանգները երեք միլիոնից մինչև երեսուն և մի միլիոն մարդիկ ? Մի՛ խաբւք, այս ճշմարտութիւն է : Քաղաքագէտները թող ոչնչացնեն սխառններ և ստեղծեն կառավարութեան ձևեր, բայց տեսէք մեր ազատ ազգերի ներկա կարգադրութիւններ : Աստիճաբաններ, քնկերութիւններ, ատենախօսական տեղեր, տպագրութիւն, սքա բոլորը ոչ ուրիշ ինչ են, եթէ ոչ հնարներ ճշմարտութիւնը տարածելու և բոլոր սրտերի մէջ նորան թափել օրեցօր : Հաշտեցէք մի ազգի օրագիրներ, դուք կ'ունենաք նորա աստիճանը քաղաքակրթութեան (լուսաւորութեան) մէջ : սա մի չափ է, որ երբէք չէ՛սպբում : Ինչի ? Ողովհատե ճշմարտութիւնը, ուրիշ խօսքով, այն օրէնք է, որ կառավարում է բարոյական աշխարհը : որովհետեւ մարդիկների մէջ կան բնական յարաբերութիւններ, ինչպէս իրերի մէջ : Ճանաչել և յարգել այս յարաբերութիւններ նշանակում է ճանաչել և յարգել ճշմարտութիւնը, կամ առաւել լուստեղ ինքն Աստուծուն : Որ ներկա է աշխարհիս մէջ իւր ամենակարող կամքով : Ամերիկաի մէջ, որտեղ կան ութ կամ ինն հարիւր օրագիրներ և որտեղ ամեն օր սկսվում են նորերը, մենք յայտնապէս դիտենք նորա լուսաւորութեան աստիճան :

—Սիրելի պարոն Տրութ, ասաց զօհտորը մի փոքր շարժված այս խօսքերի առատութենից, Հումբուզը բնական չափաց, դուք ծնված էք քարոզելու համար: Բայց փորձը վաղուց ինձ սովորեցրեց, որ զործադրութիւնը հակառակէ տեսողութեան (theorie) Բանի ճշմարտութիւններ կան հիանալի հեռուից, որոնք ոչնչանում են առաջին փորձով: Ամեն ինչ կրկնում են, եւ լսում են, որ մարդիկ եղբայրներ են, որ կրկնը հաւասար է մարդին (այսինքն), որ կառավարութիւնները ստեղծված են ազգերի համար

— Դուք կասկածում էք? ասաց Տրութը:

— Չէ՛, ես չեմ կասկածում տեսողարար; բայց փորձեցէք զործադրել այս դեղեցիկ սկիզբներ, ուր կ'հասնէք?

— Աւետարանի թագաւորութեան, պառասխանեց խմբագրողը մի առանձին ծանրութեամբ: Եթէ դուք ունիք առաւել ազնիւ կատարելատիպ (խիշաղ), ասացէք; եթէ ոչինչ չ'ունիք փոխարէն. մի՛ խաղաք Մեթիստֆիլի տիւրի գերը: Մարդկութեան հարկաւոր է հաւատալ եւ յուսալ:

— Այդպէս է, սիրելի դ կտոր, դուք Հումբուզը հանդուգն ծիծաղով; երբ դուք խօսում էք, դուք գիտէք թէ ինչ էք ասում? երբ դուք դեղ էք տալիս ձեր հիւանդներին, գիտէք ինչ էք անում? . . . Մի՛ բարկանաք; եթէ գիտէք—դուք վարվում եք տեսողական մտքերին համեմատ; իսկ եթէ չ'գիտէք, ինչ իրաւունքով հպարտ էք, որ չէք մտածում?

— Պարոն, ասաց նորան զօհտորը, դնելով ոտը ոտի եւ ձեռք ձեռի վերա եւ նայելով ուղղապէս Հումբուզի երեսին, լսեցէք ինձ ծանրութեամբ, եթէ դուք ընդունակ էք երբէք ծանրութեան: Տեսողաբար, դարձեալ ես սիրում եմ ճշմարտութիւն, եւ սիրում եմ նորան այնքան, որքան կարող էք դուք այդ անել; բայց տպագրութիւնը, պրեսսը, ճշմարտութիւն չէ: Արքեիքը, վերաւորանքը, խաբէրայութիւնը խառ ված են այնտեղ եւ վըղովում են փափուկ սիրտը: Վայրենի ազատութիւնը, որ թագաւորում է այս երկրի մէջ, չէ՛ իմ ակորժակի; եւ երկար մտածել եմ այս ինչքի վերա եւ ձեզ կ'ասեմ, եթէ կամենում էք ինձ հասկանալ, թէ ինչպէս կարելի է կարգել տպագրութիւն, սահմանաւորել խնայող նաբար ճշմարտութիւն, ջնջել վատի ազատութիւն եւ թող-

ձեւ միայն լաւի տղատութիւն Ահա իմ տե-
տողութիւն: Պ. Հովսէփ, ինչ էք ասում?

—Արդեւ շներին հաչել, դուք չուզեցէք բարձր ծի-
ծաղով և սաստիկ զարկ տալով դօկտորի ուսին: Ինչ բաղդա-
ւոր են մարդիկ, որ խելք ունին, կարող են միշտ մի բան ասել!

—Պ. Հովսէփ, ասաց նորան դօկտորը, ուսը քորելով,
այս կոշտ նշաններ իմ ակորժակի չեն: Խփելը չէ նշանակում
պատասխանել!

—Խեղդելը առաւել պակաս! դուք չուզեցէք ծիծաղե-
լով: Շարունակեցէք, դօկտոր, դուք առաւել զվարճալի էք քան
թէ մտածումէք! Verba placent et vox (1): Բայց մնացէք բարով;
այժմ ժամ է օրագիր պատրաստելու; Ժամանակը փող է;
դուք ինձ քանդումէք!

Երբ միայնակ մնացած դօկտորը հարցրեց Տրութին, թէ
սա ինչպէս է հաւանում նորա տեսողութիւնը, Տրութը ասաց
քաղցրութեամբ:

Դօկտոր, ես համաձայն եմ Հովսէփին: Ձեր տեսողու-
թիւնը հին է, և ես վաղուց ճանաչում եմ: Աշխար-
հի առաջին օրերում, ճշմարտութիւնը դուրս է եկել Պան-
դորի արկղից, ուրիշ բարութիւնների հետ, որոնք նոյնպէս չա-
րութիւնների կարող են լինել վայրենի ձեռների մէջ; պտուղ ձըշ-
մարտութիւնը ամենի գործ է, նորան նվաճել չէ պատկանում ոչ
ոքին: ճշմարտութիւնը ամենին է, ինչպէս օդը և լոյսը; կարելի
է միայն նորան ծածկել, և արդելել մարդիկներին ոչ թէ մտա-
ծել, բայց խօսել: Բայց ով պիտի շահվի այդպիսի ատելի գոր-
ծից? Քաղաքացիներ կ'շահվին միթէ? մեր մէջ երբ
հասարակութեան գործը չէ նոցա գործ, դուք խլումէք նո-
ցանից բոլոր ամենապիւրը, ամենագեղեցիկը, ամենամեծը
կեանքի մէջ: Խեղէք ատենախօսների և օրագիր-
ների կենդանութիւն, հասարակութիւնը դառնում քնած ջուր,
այնտեղից ծագում են ապականութիւնը և մահը: Արդեւ ինչ
ճշմարտութիւն, կարողէք գտնել ապահովացնել նիւթական բա-
րեբաղդութիւն, եղական հրապուրանք, դէպի որ վազում ամ-

բոխը? բոլորովին հակառակ. հարստութիւնը ազատ գործու-
նէութեան պառուղ է; ապահովութիւնը, փողերը, վաճառակա-
նութիւնը կան միայն երկիրների մէջ, ուր աճում են այն օրա-
գիրները, որոնց ձայնը նեղացնում է ձեզ: Լուսութիւնը յիմար-
ների հանդէս է, գիշերը պատաւոր մարդիկների թագաւորու-
թիւնն է; Թողէք մեզ լոյսը, աղմուկը և կեանքը: Մտաբե-
րեցէք, որ հին Հռովմում նոյնպէս գոչում էին տրիբունների
աղաղակների ընդդէմ; որ մի օր Սիւլլան լռեցրեց նոցա, խմա-
տունների ուրախութեան համար, և որ այն ժամից սկսվեցաւ
անկումը, որից քրիստոնէութիւնն անգամ չ'կարողացաւ բար-
ձրացնել աշխարհը:

— Ներեցէք, ասաց զօկտորը: Խոստովանեցէք, որ ձեր օրա-
գիրների լեզուն զարհուրելի է և չ'կայ ոչինչ աւելի ահալի
չարը քան նոցա անսանձ մոլութիւնը:

— Դօկտոր, դուք գիտէք, ինչ է ասում Աւետարանը. պը-
տուղից միայն դուք կ'ճանաչէք ծառը: Գտէք ինձ այնպիսի
երկիր, որտեղ լուսաւորութիւնը, ողորմածութիւնը, նիւթա-
կան բարեբաղդութիւնը աւելի լինէր քան Ամերիկայի մէջ:

— Ես տեսնում եմ ամեն տեղ միայն դալթակղութիւն,
ասաց զօկտորը: Հասարակութեան հիմերը անգամ խառնվում են
այս շարժուն աւազի մէջ, որ կոչում էք ամբոխապետութիւն:
Ինչ էք յարգում դուք? Կրօնը? Հսկ, թող մի քահանան
յետ ընկնի իւր պարտականութիւնից, թող նորա վարմունքը
թեթեւ լինի, նոյնժամ քսան խմբադրոյներ կ'սկսեն ծիծա-
ղել, Նոյի անարժան որդու նման, փոխանակ ծածկելու ամե-
նից մի թուլութիւն, որի ամօթը ընկնում է կեղեցու վերա:

— Ամօթ, ասաց Տրուլթը, այն եկեղեցուն է, որ ընդու-
մէ յանցաւորի գործը, և ոչ այն եկեղեցուն, որ հեռացնու-
մէ իւրանից ախտաւորված անդամին:

— Թող մի ստորադասվածը, շարունակեց զօկտորը, դուք
գայ իւր պարտականութիւնից, թող պատահամբ մոռանա
նա օրէնքը, թող բանտարկէ նա անզղուշութեամբ մի անմե-
ղին, նոյնժամ տա օրագիրներ կ'սկսեն հաշել դեսպօտու-
թեան վերա, ինչպէս շուները հաշում են լուսնի վերա; նոքա

բոլոր երկիրը կ'վառեն վերջին թշվառականի, ինչ դիտեմ, մի աղքատի, կամ մի գողի պատճառով, եթէ բանտարկվէր առանց ձևեր պահպանելու :

—Նոքա արդարութեամբ կ'վարվին, ասաց Տրուծը; վերջին թշվառականի ապատուութիւնը ամենի դործ է: Այն ինչ օրինաւոր կարգը խանդավեցաւ, այն ինչ մի քաղաքացին բռնված է անարդարութեամբ, ամենեքեան սպառնւածին: Ով չէ զգում այս, չգիտէ թէ ինչ է արդարութիւն :

—Մեծ դործ է, շարունակեց դօկտորը զայրացած Տրուծի սառնութեամբ: Տասներկու կամ տասնհինգ օրագիրներ, ահա՛ կարծիքի և հասարակապետութեան կառավարներ!

—Տասնհինգ օրագիրներ! ասաց զարմացած Տրուծը; ինչ էք կամենում ասել այդով? Մենք ունինք երեք հարիւր օրագիր, և այս փոքր է 1,600,000 հոգու համար: Բօստօնը ունի 100 օրագիրներ 200,000 հոգուց պակաս բնակիչների համար; Ճշմարիտ է, Բօստօնում, պուրիտանական քաղաքում, ազատութիւնը և քաղաքակրթութիւնը ուրիշ կերպով են հասկանում քան թէ ֆարիզում:

—Երեք հարիւր օրագիրներ! դուքնեց դօկտորը զարմացած այս ահագին թւով: Ապա ով է ուղղում և կառավարում կարծիքը? Առաջին եկողը կարող է, առանց կոչման, գոռոզութեամբ մարգարէ և օրէնսդիր դառնալ; առաջին խեղացնորը կարող է ասել ինչ կամենում է և պատելիբել իւր կարծիքները բազմութեան: Այս մի սաստիկ, անողորմ դեսպօտիզմ (ինքնիշխանութիւն) է!

—Բարի բարեկամ իմ, ասաց Տրուծը, ցածացնելով ձայնը, դօկտորին հանգստացնելու համար, մի՛ նօրոգէք ձեր կատակներ. նոքա ծիծաղեցնում են Հումբօզին, նոքա ցաւեցնում են ինձ: Այնտեղ, ուր ամենեքեան կարող են խօսել, չ'կայ ոչինչ կոչում, ոչ մարդար է, ոչ առաջին եկող, ոչ առաջին խեղացնոր; կայ մի իրաւունք, որ պատկանում է ամեն քաղաքացուն և որը ամեն քաղաքացին դործ է դնում իւր մասնաւոր օգտի կամ ընդհանուր օգտի համար: Մեր ազատ ազգի մեջ ով կարող է երբէք երկակայել ուղղել և կառավարել կարծիքը? Կայ արդեօք մի

այնպիսի Եանկէն, որ ինքն չ'սահմանէր իւր վարմունքի կանոնը և ձևը ? Տպագրութիւնը արձագանգ է, որ կրկնումէ ամենի մտքեր, ոչինչ աւելի : Այս անհամար օրագիրները ունին մի նպատակ. հաւաքել փաստերը, տեղեկութիւնները, մտքերը, բազմացնել և տարածել լոյսը ! Որքան շատ կայ այս ամենը, այնքան աւելի ամեն քաղաքացին կ'կարդայ, կ'մտածէ, կ'քննէ, կ'դատէ : Շինել ճշմարտութիւն ամենին հասկանալի—ահա մեր պարծանքը ; օրագիրների այս կարծված դեսպոտիզմը գտնվում է միայն ձեր երևակայութեան մէջ : Ժողովուրդների համար կայ հասունացած հասակ, ինչպէս մասնաւոր անձների (ինդիվիդուալների, անհատների) համար...

— Համեմատութիւնները ոչինչ չեն ցոյց տալիս, պատասխանեց դոկտորը չարութեամբ : ինչ որ ճշմարիտ է մի անհատի մասին, ճշմարիտ չէ ամբողջ ազգի մասին :

— Միշտ խօսքեր, դոկտոր : Ազգը անհատների հաւաքումն է : Ինչ որ ճշմարիտ է տաս, քսան, հազար անձների մասին, նոյնը ճշմարիտ է մի միլիօնի մասին : Ապա թէ ոչ, որ թւից սկսվում է անընդունակութիւնը ?

— Չէ, ասաց դոկտորը, ճշմարիտ չէ, որ մի ազգը անհատների հասարակ հաւաքում լինէր : այս բոլորովին ուրիշ ինչ է :

— Այսինքն, որ հաւաքման ամբողջը ուրիշ ինչ է քան բոլոր միութիւնների գումարը ?

— Սխալ կարծիք ! աղաղակեց դոկտորը, յոգնած այնպիսի կարճամիտ (?) մարդի հետ վեճելուց : և սկսեց մեկնել իւր հայեացքը ազգութեան վերա և իւր ճառը վերջացրեց այս խօսքերով. « Թողէք այդ ողորմելի մարդիկներին, դժբաղիտեն իւրեանց գործը ; նոցա տարեգրութիւնը կարելի է միշտ յայտնել այս խօսքերով. նոքա շատ ապրեցան, նոքա բաղաւոր եղան և շատ որդիներ բերեցին : Ինչ կ'լինէր պատմութիւնը այս գեղեցիկ սխառմով ! . . . »

— Դոկտոր, ասաց շփոթված Տրութը, նայելով նորան մի առանձին կերպով . ես չ'եմ սիրում սօփիզմներ : Բոլոր ձեր խօսքերից ինձ ամենատեղի են ձեր վերջին պարագօսները, վաղուց մեռած խաբէութիւնները : Եսականութեան (էգօիզմի)

դարը անցել է, մնացել է տեղը միայն ազնիւ անձնագոհութեան համար: Ով չէ հասկանում այս, ով չէ լսում նոր սերունդի ձայնը, ով չէ զգում, որ աշխատասիրութիւնը, խաղաղութիւնը, և ազատ գործունէութիւնը նոր աշխարհի աստուածներ են, այնպիսին համարվելու է միայն ցնորված և անմիտ: Նա չէ գնում դէպի փառք, բայց դէպի ծիծաղելին: Ճշմարտութիւնը միայն կարող է ուղղել մեզ դէպի փրկութիւն և կեանք:

Օրհնվի՛, գովվի՛, փառաւորվի՛ թագաւորն՝ Ճշմարտութիւնը, Ճշմարտութիւնը, ոչինչ աւելի քան Ճշմարտութիւնը:

La vérité! la vérité! avant tout la vérité!

Խմբագրող Ս. ՍՏԵՓԱՆԷ:

ՆԵՐՍԷՍ V

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅԵՐԻ:

« Յաշխարհի էր, և աշխարհ նուա՛ւ եղև և աշխարհ զնա ոչ ծանեաւ: Յիւրան եկն և իւրքն զնա ոչ ընկալան, իսկ որք ընկալան զնա, ետ նոցա իշխանութիւն որդիս Աստուծոյ լինել:» (1)

Ներսէս V-ը, որ, իւրաքանչիւր Հայն պիտի իմանայ և խոստովանէ, է եղական անձը հայկական նոր պատմութեան մէջ, որ նորագոյն հայկական ազդի մութ և պղտոր երկնքի մէջ երեւում է որպէս պայծառ, մաքուր և փառաւոր աստղ, ոչինչ կողմից չ'է ուսուսմասիրված դեռ ևս Հայերի մէջ: Հայերը, ցաւ է ասել, չեն հոգացել պատրաստել իւրեանց համար այդ

(1) Աշխարհի մէջ էր, և աշխարհը նորանուա՛ւ եղաւ, և աշխարհը նորան չ'ընդունեց: Իւրաննեքի մօտ եկաւ և իւրաննեքը նորան չ'ընդունեցին, իսկ որոնք ընդունեցին նորան, ավելի նոցա իշխանութիւն Աստուծու որդիներ լինելու (Յովհ. զԼ. ա. 10):

մեծ մարզի համառօտ կենսագրութիւն մինչև անդամ: Բացի Հայերից, օտար ազգերը արդէն ճանաչել են և խոստովանել Ներսէսի մեծութիւնը: Գերմանացի ճանապարհորդ Բարօն Հակտհաուզէնը իւր «Ուղևոր գրութիւններ» ասված աշխատութեան մէջ, որ նա տպեց 1856 թւականին և 1857-ին թարգմանվեցաւ ռուսերէն, հաղորդեց մի քանի տեղեկութիւններ Ներսէսի մասին: 1858 թւականին մի ռուս գրողը պ. Նովոսեօլով, որ ձեռնարկել էր մի հրատարակութիւն «Կովկասեցիներ» անունով, որի մէջ նա տպուեցրեց Կովկասի երևելի անձների կենսագրութիւններ, տպեց նոյնպէս Ներսէսի կենսագրութիւնը, կէս մի քաղելով պաշտօնական (officiel) թուղթերից: Կէս մի Բարօն Հակտհաուզէնից և կէս մի զանազան անձներից—Նորին Գերազ. Խաչատուր Լազարեվից, Կարամիշեվից և Բերնշտամից—հաղորդված տեղեկութիւններից, ինչպէս խոստովանումէ ինքն: 1859 թւականին հաղորդեց նոյնպէս Ներսէսի վերա քանի մի տեղեկութիւններ հանգուցած Խուզաբաշեվ իւր «Обозрѣніе Арменіи» ժողովածուի մէջ: Խուզաբաշեվի հաղորդված տեղեկութիւններ, գրեթէ բառաբառ հանված են Նոստեօլովի կենսագրութիւնից, թէև հանգուցածը չէ ասում ոչ մի խօսք այսօր մասին, իւր սովորութեան համեմատ, գուցէ նորա համար, որ եթէ ասէր, — թէ նա քաղել է տեղեկութիւններ պ. Նովոսեօլովի գործից, հեռաքրքիր ընթերցողը կ'կարողանար իմանալ Խուզաբաշեվի անճշտութիւն, տեսնելով բոլորը հանված այն տեղից, երբ նա կ'համեմատէր նոցա: Բայց ոչինչ չ'ասելով, նա յոյս ունէր ընթերցողի միամտութեան և ազխութեան վերա, մինչ Խուզաբաշեվ մոռացած է եղել, որ երբ կ'իմանան որևիցէ կերպով, ինչպէս ահա այժմ իսկ, որ նա բոլորը հանել է պ. Նովոսեօլովի աշխատութիւնից առանց փոփոխութեան, չ'ասելով սորա մասին ոչ մի բառ, այն ժամանակ երկբայելու են նորա բարոյականութեան ոչ միայն անճշտութեան, բայց ուրիշ առաւել անարժան կրքի մասին: Բայց այստեղ կանգնումենք Խուզաբաշեվի մասին, յստի՛նական առաժը ասումէ de mortuis aut bene aut nihil—մեռածների վերա կամ լաւ կամ ոչինչ:—

Այսպէս, ինչպէս ընթերցողը ինքն կարող էր նկատել, եթէ

արված կայ ինչևիցէ Ներսէսի կենսադրութեան մասին, այդ արել են օտարականներ, իսկ Հայերը ոչինչ, մինչ Ներսէսը, մենք կամենումենք այժմ հաւատալ և խոստովանել, պէտքէ լինի ամենայն իմաստուն Հայի համար սրբազան ժառանգութիւն, հպարտութիւն և պարծանք, որ հայկական քարոտ և ժայռոտ աշխարհը կարողացել էր մի օր բուսցնել իւր մէջ այնպիսի վեհ էակը: Մինչ օտար ազգերի մէջ, եթէ մեռնումէ միայն մի որևիցէ կողմից նշանաւոր մարդը, նոցա օրագիրներ և լրագիրներ սկսումեն լցնել նորա կենսադրութեան հարկաւոր նամակներով, գրվածներով, անդեկութիւններով և մանր լուրերով անգամ, Հայերի մէջ, դառն է մեզ այս մտածել և խոստովանել, Ներսէսի մասին, որ էր հայկական կեանքի գրեթէ եզական պաշտպան, խնամատար, հոգաւոր, մի խօսքով այդ կեանքի արժանաւոր ներկայացնող իւր ժամանակում, ոչինչ չէ մտածված դորա կեանքը և առաքինի գործունէութիւնը գալոյ սերունդին աւանդելու համար, որպէս խրատ, որպէս ուղեցոյց, որպէս օրինակ հայկական հոգևորականութեան համար մանաւանդ: Եւ այս ահա իրողութիւն ցոյց է տալիս նոյնպէս, թէ որքան փոքր տարածված են Հայերի մէջ աշխատասիրութիւնը և առաքինի ևսիաւաւոր մարդի գնահատութիւնը: Եթէ Հայերը կամ ժամանակիս հայկական գրականութիւնը, իւր օրագիրներով և լրագիրներով, չեն կամեցել կատարել այդ գործը, ինքեանք իւրեանց դատապարտել են, մի կատարելապէս արժանաւոր և բարի գործը չկատարելով: Այնչ չասելով այդ օրագիրների և լրագիրների օգտի համար, թոյլ կ'տանք մեզ միւսնոյն ժամանակում գարմանալ դրցա օտարոտի սառնասրտութեան վերա դէպի այս նշանաւոր գործը: Թող խմանան Հայերը, որ մենք վաղուց շինել էինք մեր համար մի քաղցրագոյն պարտականութիւն Ներսէսի կեանքի և գործունէութեան ստորագրութիւնը պատրաստել և հրատարակել, և այժմ համարումենք մեր համար մի անչափ ուրախութիւն, առանձին բազդաւորութիւն, որ մեզ առաջինն վիճակումէ դնել, մեր օրագրի մէջ, այս փառաւոր գործի սկիզբը, և միայն սկիզբը: (1)

(1) Մենք լսումենք, որպէս թէ Թիֆլիսի այժման քաղաքագլուխը, բազ-

Մտադրելով կատարել այս գործը օրագրիս միջնորդութեամբ, մենք արդէն առաջարկել էինք պատրաստել մեր համար Ներսէսի կենսագրութիւնը այնպիսի անձներին, որոնք տուաւ մօտ եղած են Ներսէսին կամ ազգականութեամբ կամ դուրսութեամբ, և ուրեմն տեղեակ նորա գործերին: Բայց անբաղձաբար մեր համար, ամենայն կողմից մենք ստացանք բացասութիւն, և որպէս պատճառ բացասութեան, մեզ տալին հետեւեալ. Ներսէս Վ-ի գործունէութիւնը այնքան զանազանատեսակ, բազմակողմանի, բազմաժամանակեա և բազմախորհուրդ է, որ մի անձը չէ կարող իւրան մօտ ունեցած տեղեկութիւններով ստորագրել այդ գործունէութիւնը, որի համար հարկաւոր են աշխատութիւն և հաղորդակցութիւն այն բոլոր մարդիկների կողմից, որոնք միջոց են ունեցել որքանեիցէ ժամանակ անցկացնելու Ներսէսի հետ և ներկա լինելու նորա գործունէութեան—միայն այս ժամանակում կարելի է Ներսէսի կենսագրութիւնը ամբողջ և անսուտ:

Այսպէս համոզված էինք և մենք, ուստի կենսագրութիւն պատրաստելը թողնելով ապագա ժամանակին, մենք ձեռնարկումենք հաւաքել և հրատարակել դորա համար հարկաւոր նիւթերը, սկիզբը դնելով առաջարկված յօդվածով, որի տեղեկութիւնները քաղել ենք յիշված պ. Նովոսելովի գրութիւնից, Հակոտհատուկների մատենանից, «Կովկաս» ռուսական լրագրի №-№-ից և ուրիշ այս տեսակ պաշտօնական աղբիւրներից, որովհետեւ մենք չէինք բաղդաւորվել տեսնել և ճանաչել Ներսէս Վ-ին, բայց այո՛ սիրել ենք և սիրելու ենք, մինչև ունի բաւել մեր մարմինը իւր մէջ սիրող սիրտը, հայկական ազգը և նորա առաքինի անսուտ մշակներին: Որդիա-

մաշխատ հայագէտ պ. Գալուստ Երմազանեանը ուղարկել է ինդիր Նորին Ղեհափառութեան, Հայերի Կաթողիկոսին աղաչելով թողլովութիւն ընդհանուր ազգային ստորագրութիւնը բանալու Անդառանալի Ներսէս Վ-ին արձանը կանգնելու համար: Մեր օրագրի խմբագրութիւնը հնորհաւորում է պ. Երմազանեանին նորա ղեղեկի, մեծ ձեռնարկութիւն, Եթէ պ. Երմազանեանին աջողկեցաւ զլուխ բերել ձեռնարկութիւնը, ապա հաւատացած ենք, որ վառաւոր գործով նշանակվելու է նորա շահաւէտ քաղաքադիւսութեան ժամանակը Թիֆլիս քաղաքի տարեգրութեան մէջ:

կան սուրբ պարտականութիւն կայ Հայերի վերա—երախտա—
գէտ լինել իւրեանց մեծ վարդապետին, պատրաստելով նորա
բազմամեա զործունէութեան արժանաւոր ստորադրութիւն:

Ուստի հրաւիրվում են հրապարակաբար բոլոր անձները,
որոնք կարող են հաղորդել որեւիցէ տեղեկութիւն Ներսէսի զոր-
ծունէութեան մասին, առաջ դալ և ցոյց տալ իւրեանց պատ-
րաստութիւն—ազդի առաքելն ի ննամատարին փառաւորելու:
Տաճարի շինութեան մէջ ընդունվելու է իւրաքանչիւրից, նո-
րա կարողութեան համեմատ, ամենայն նիւթ մինչև փոքրա-
գոյն քար ևս: Այսպէս պէտքէ կազմվի և մեծ Հովիւ—Ներ-
սէս Վ-ի—արժանաւոր կենսագրութիւնը: Ուրեմն խընդ-
րում ենք խոնարհաբար ամենեցուն, որոնց մօտ կան որեւիցէ
տեղեկութիւններ, հաղորդել մեզ նոցա, օրագրի մէջ հրատա-
րակելու, որ յետոյ հրատարակված և արդէն յայտնի նիւ-
թերից կատարվի այն մատենանը, որի մէջ ամենայն Հայն սո-
վորելու է ճանաչել և սիրել Հայութիւնը, Հայ անունը, Հայ
ազգը, միևնոյն ժամանակում ճանաչելով և սիրելով հայկա-
կան ազգի օտարական բարեկամներին: Մենք ընդունելու ենք
նոյնպէս շնորհակալութեամբ, եթէ մեզ կ'հաղորդեն, և այս
զործի գրականութիւն, այսինքն սփ, որտեղ, ինչ է կարգա-
ցել Ներսէսի թէ կեանքի թէ զործունէութեան, թէ բնաւո-
րութեան, թէ գրվածքների և թէ ուրիշ հանգամանքների մա-
սին: Խնդրում ենք ոչ ոք չ'դժվարանայ, թէ ինչ ձևով հաղոր-
դել մեզ տեղեկութիւններ, մենք ընդունելու ենք բոլոր պատ-
րաստութեամբ և շնորհակալութեամբ ամենայն ձևով ուղարկ-
ված նիւթը: Այս հրաւերից յետոյ, մենք մեղաւոր ճանաչվե-
լու չենք—եթէ տաճարի շինութիւնից յետոյ, այդ ազգօգուտ
զործի գանձանակի մէջ, մի լումա անգամ ունեցողներ և չը-
գոյողներ կամ ուշացողներ իւրեանց օգնութեամբ, դատա-
պարտվին, այդ իսկ տաճարի անունով, որպէս վատ և ծոյլ
էակներ:

Ներսէս Վ-ը, որ հասարակ արեղալից, չքաւոր ծնողների որդ-
ուց բարձրացաւ մինչև պատրիարքական աթոռ, մինչև առա-
ջին հոգևոր անձի աստիճան բոլոր Հայերի վերա ամբողջ աշ-
խարհի մէջ, — հայկական եկեղեցու ամենամեծ հովիւներից,

Հայկական պատմութեան փառաւոր և պայծառ անձնե-
րից և ժամանակակից մեծանշան մարդիկներէից մին էր: Հայ-
կական սերունդները կ'հատուցանեն նորան յաւիտենական
շնորհակալու մօքը և սրտի յիշատակը նորա անձնադիր ծա-
ռայութեան համար եկեղեցուն, որ կառավարումէր նա, և ան-
բաւ ազգասիրական զգացմունքի համար դէպի Հայութիւնը և
Հայ ազգը: Սրբազնագոյնի կեանքը բոլորովին արժանի է ուսում-
նասիրութեան, և այս պատճառով, նշանակելով այստեղ նո-
րա աշխատանքների և քաջագործութիւնների համառօտ տե-
ղեկութիւններ — ցաւումենք, որ նիւթերի պակասութիւնը
թոյլ չէ տալիս մեզ ներկայացնել առաւել ընդարձակ մանրա-
մասեր:

Ներսէս Վ-ը ծագումէ հին ազնիւ «Շահ—Ազիզեան» ազ-
գից, որ շատ մեծարելի էր Հայերի մէջ, թէպէտ չափազանց
չքաւոր, և ծնվեցաւ 1760 թւականին (1) Աշտարակ գիւ-
ղում, որ երբեմն Հայաստանի նշանաւոր վաճառատեղի էր, և
դանվումէ Արարատի մօտ ոչ հեռու Եփրատի աղբիւրներից, 20
վերստ հեռաւորութեամբ Էջմիածնից, և որտեղից դուրս է
եկել արդէն Հայկական Կաթողիկոսներից մին, որ կրել է նոյն-
պէս Ներսէս անունը — մանաւանդ երջանիկ անունը հայկա-

(1) Հայկական Եկեղեցու Ծայրագոյն Պատրիարք—Կաթողիկոսի ըն-
տրութիւն» (Избрание Верховнаго Патриарха—Католикоса Армян-
но-Григоріанской Церкви) պաշտօնական յօդած Ներքին Գործերի
Նախարարութեան օրագրի մէջ; 1843 թ. № 9, եր. 379: Նոյնը կարդ-
վումէ. — ասումէ «Императорская русская библиотека» (Նկարագրական
Ռուսական Մատենադարան) օրագիրը, 1857 թ. № 20 — և օտարկերկրեա
տեղեկութիւնների մէջ, որոնցից քաղելէ վերոյիշված օրագրի խմբա-
գրութիւնը կաթողիկոսի համառօտ կենսագրութեան համար, Բայց Ներ-
քին Գործերի նախարարութեան օրագրի միւս պաշտօնական յօդածի մէջ
(официальная статья журнала Министерства Внутреннихъ дѣлъ
1856 թ. № 10, 89, ասվումէ, որ 1856 թւականին Ներսէս Կաթո-
ղիկոսը էր 90 տարեկան Կաթողիկոսի մահի ծանուցման մէջ, որ տպված
էր «Кавказъ» (Կովկաս) լրագրի մէջ 1857 թ. № 13, և վերատպված
բոլոր պարբերական հրատարակութիւնների մէջ, ասված է, որ նա մե-
ռաւ իւր կեանքի 96-դ տարու մէջ, ուրեմն նորա ծնունդի տարին պէտք
է համարվի 1760 թւականը:

կան եկեղեցու պատմութեան մէջ — և կոչվումէր Ներսէս II կամ Աշտարակեցի:

Ներսէսի կեանքի առաջին տարիների մասին յայտնի է միայն, որ մինչև ռւթ տարեկան հասակը նա գտնվում էր ծնողական տան մէջ, յետոյ կրթվել է Էջմիածնում իւր կնքահօր Էջմիածնեան աթոռի արքեպիսկոպոս Գալուստի պաշտպանութեան և խնամատարութեան ներքո (1): Պատմելով, որպէս թէ այս ծերունին, որ դաստիարակւում էր Ներսէսին մանկութեան ժամանակում, փոխել էր մանուկի անունը և, մի գաղտնի ներշնչութեամբ, կոչել էր նորան Ներսէս, ասելով, որ և սա, լինելով Աշտարակից, լինելու է մեծ շինող: Նկատելով պատանու մէջ գեղեցիկ ընդունակութիւններ և իբր նախագուշակելով նորա բարձր կոչում, յիշված արքեպիսկոպոսը յանձնեց նորան յետոյ աստուածաբանական ուսումը կատարելու համար Կոստանդնուպոլսի պարիարգին — Գրիգորին, որ հռչակված էր ուսումնականութեամբ և առաքինութեամբ: Այնտեղ անցկացրեց պատանին երեք տարի և, Էջմիածին վերադառնալուց յետոյ, քսան տարեկան հասակում, վճռեց նվիրել իւրան եկեղեցու ծառայութեան և, ընդունելով հոգևորական կարգը, նշանակվեցաւ Նախաթոռ Էջմիածնեան վանքի աւագ սարգաւագ:

Արքեպիսկոպոս Գալուստի մահից յետոյ, որին Ներսէսը կոչւում էր իւր «երկրորդ հայր» նա գտաւ իւրան համար նոր պաշտպան Ղուկաս Կաթողիկոսին, որ բարձրացաւ այն ժամանակ Էջմիածնեան աթոռի վերա: Կաթողիկոսը ուղարկեց նորան Զմիւռնա և այնտեղեց Կոստանդնուպոլիս:

Վերադառնալով դէպի Հայաստանը, անցած դարի վերջին տարիների մէջ, Ներսէսը գտաւ Կաթողիկոսին վերջին շունչին: Ղուկասի և Յովսէփի մահից յետոյ — վերջինս էր Արղութեան իշխանների տունից և նշանակված էր Պետերբուրգում — բարձրացան աղմուկներ երկու Կաթողիկոս-

(1) Ներքին Գործերի Նախարարութեան օրագիր, 1843, № 9, 372, «Նկարագրական ուսական Մատենադարան» օրագրի զօրութեամբ (1857, № 20,) Գալուստը Ներսէսի պապ էր:

ների հակառակութենից : Կ. պօլսի Դանիէլը ընտրված էր աղզի ձայնով, իսկ Թիֆլիսեցի Դաւթին ուժով նշանակելէր Երեւանի Սարգարը : Ներսէսը, որի սրտի մէջ շինելէր իւր բնակարան արդար և սուրբ ազգասիրութիւնը, հակառակեցաւ սաստկութեամբ Դաւթի գործին և ենթարկվեցաւ հալածանքին և մի քանի ժամանակ նաև բանտարկված էր Դանիէլի հետ միասին :

Արքեպիսկոպոս Եփրեմը, ապառնի կաթողիկոսը, ազատեց նորան հալածանքներից, դուրս բերելով նորան Ռուսաստանը : Քայց երբ իջեցրված էր Դաւիթը և հայկական աթոռի վերահաստատվեցաւ Դանիէլը, Ներսէսը վերադարձաւ Էջմիածին :

Նոր կաթողիկոսը, որ ճանաչեց արժանապէս տարիներով միայն երիտասարդի, իսկ խելքով և կամքով հասուն այր—մարդի պայծառ ձիւքը, արժանացրեց նորան արեղալի կարգին և նորանից յետոյ շնորհեց նորան եպիսկոպոսի աստիճան : Մինչև այս ժամանակ Ներսէսի գործունէութիւնը սահմանափակված էր Էջմիածնի պատերի մէջ, պարագելով եկեղեցական պաշտամունքով : Շուտով բացվեցաւ նորա առաջ առաւել ընդարձակ ասպարէզը :

1802 թւականին, նա ուղարկվեցաւ կաթողիկոսի կողմից իւր դաստիարակի, Նախկին պատրիարդ Գրիգորի հետ դէպի Վրաստան : այստեղ պատերազմի բոլոր ժամանակին, որ բացվեցաւ շուտով Պարսկաստանի և Ռուսիայի մէջ, Ներսէսը ճշմարիտ հերոսին արժանի քաջազնութեամբ և ինքնագոհութեամբ խնամարկումէր իւր ժողովուրդը :

Պատերազմ վերջացաւ և Ներսէսը վերադարձաւ Էջմիածին և սկսեց ամենայն ջերմեռանդութեամբ օգնել կաթողիկոսին, դառնալով նորա աշխատակից խափանված գործերի վերականգնման մէջ : Դանիէլը բարձրացրեց Ներսէսին արքեպիսկոպոսութեան աստիճան, և յետոյ ուղարկեց նորան յանձնարարութիւններով Թիւրքիայի զանազան քաղաքներ և երկրորդ անգամ Կոստանդինուպօլիս, վիլիերի և Սուլտանի մօտ, որտեղից Ներսէսը վերադարձաւ կատարեալ յաջողութեամբ և բերեց կաթողիկոսին Սուլտանի ողորմած Ֆիրմանը :

Երբ 1809 թւականին բացվեցաւ Ռուսիայի և Թիւրքիայի մէջ պատերազմ, Ներսէսը, որ այդ ժամանակում—առաջ կա-

Թողիկոսի բացահայտութեան պատճառով, որ հեռացելէր Երևան և յետոյ Դանիէլի մահի պատճառով — կառավարումէր մայր աթոռի վանքը, պատերազմի բոլոր միջոցում վանքի շքրկայքում, ցոյց տվեց իւր մեծ ջերմեռանդութեան ապացոյցներ դէպի Ռուսաստանը և աներկիւղ հաւատարմութիւն իւր ազգի ճշմարիտ օգուտներին:

Ահամա ծնվումէ հարցը. ինչ կերպով, զանվկով անդադար Պարսիկների և Թուրքերի մէջ, ոչ միայն աղաւ էր նոցա վրէժից իւր հաւատարմութեան համար դէպի Ռուսեր, բայց և Միւսիւլմանները համարձակ հաւատումէին նորան իւրեանց խորհուրդներ: Երբ այս հարցը արեց Ներսէսին ռուս ճանապարհորդը Ա. Մուրավիեվը, որ իւր ճանապարհորդութիւն ստորադրեց «Труда и Арменія» (Վրաստան և Հայաստան) անունով երեքհատորեան մատեանի մէջ, որ տպւեցաւ 1858 թւականին և որի երկրորդ հատորը հեղինակը նվիրումէ Հայաստանի և Հայերի ստորադրութեան, որտեղ նա հաղորդումէ քանի մի տեղեկութիւններ և Ներսէսի մասին. Ներսէսը պատասխանեց Մուրավիեվին. «Նոքա հաւատումէին իմ խօսքին, որովհետեւ Ասիացիների մէջ առաջին առաքինութիւն է—տպած խոստման հաստատ կատարումը: Բայցի սորանից Պարսիկները միշտ պատուելն էջմիածնեան վանքը, իսկ դէպի ինձ Աբբաս Միրզան ունէր առանձին յորդանք և սէր: Նա երկու անգամ այց է արել վանքը, իմ կառավարութեան ժամանակում և միշտ ցոյց է տվել փառաբանութիւն դէպի նա: Նա հաւանեց Աստուածածնի երկու պատկերներ, որոնց բերելէր Սիմէօն Կաթողիկոսը Պարսկաստանից, և նա կամենումէր առնել նոցա իւրան հետ, բայց ես ասացի որ չէ կարելի Թողնել բեմը առանց զարդի և Աբբաս Միրզան բաւականացաւ միով, որ պահումէր իւրան մօտ մեծ պատուով: Իսկ երբ, Կաթողիկոս Դանիէլի մահից յետոյ, և մեզանից ընտրված Վերեմի բացակայութեամբ, Դաւիթը, նախկին պատրիարքը, նորոգեց դարանադործութիւններ, և ինձ կանչեցին պարսկական բանակը, խորվիրապի մօտ, ես համարձակ սկսեցի նորա ընդդէմ խօսել Աբբաս Միրզաի առաջ: Դաւիթի կողմնապահներ էին Երևանի Սարգարը և Եօթ խաներ, բայց ես կանգնեցի նոցա մէջ և

հարցրի պարսկական թագաւորին. Ինչ մասնակցութիւն կարողն ունենալ խաները, նոցա օտար հաւատի պատրիարքի ընտրութեան մէջ? Միթէ կամենում են նոքա ինքեանք ընդունել այդ հաւատը? Արդարութիւն է միթէ նոցա կողմից խառնվել մեր այնպիսի սուրբ գործի մէջ, առաւել ևս, որ մենք ունինք օրինաւոր կաթողիկոս? Եթէ խաներից մին, կամ ինքն Գաւիթը ունի ինչ իմ ընդդէմ, թող այժմ իսկ մեղադրէ ինձ դէմադէմ, — և նոցանից ոչ ոք չբացեց շրթունքը իմ ընդդէմ: Այն ժամանակ Աբբաս Միրզան ոչ միայն ընդունեց ինձ բարեհաճութեամբ, բայց իմ խնդրով մնաց երկու եօթնեակ (չաբաթ) Խորվիրապ վանքի մօտ սպասելու նոր կաթողիկոս Եփրեմի գալուստը, որ գալիս էր Ռուսաստանից (1):»

Այս հանձարեղ խօսքերը կարդալով, ամեն Հայն մտածելու է, թէ որքան զանազանութիւն կայ համարձակ և երբեմն ազգային գործի մէջ — յանդուգն Ներսէսի և ուրիշ հոգեւորական անձների մէջ, թէ և սոքա լինէին եպիսկոպոսներ և արքեր: Որքան ցածաշունչ դոցա ոգին Ներսէսի անվաստակ, աներկիւղ, ազնիւ հոգեւառած! Այո՛, այսպիսի մարդիկ ունին ուրիշ գրգռող զգացում, ուրիշ մտիւթարող ընկեր — հանձար: Ի հարկէ այսօրեան հոգեւորականներ կարող են սարսափել Ներսէսի յիշված վսեմ խօսքերը լսելով: Ամեն բանական մարդին անարժան էր *vitam veluti pecora silentio transire*: Մեր հայերը ցանկանում են որպէս թէ ժողովուրդի սէրը ժառանգել, մոռանալով, որ ժողովուրդի ոգին չէ կարող երբէք հաշտվել կեղծաւորի հետ: Այդպէս մոլորվածները հրաւիրում են ճշդութեամբ ուսումնասիրել անմոռաց Ներսէսի կեանքը և իմանալ — ինչովնա ժառանգեց ամբողջ հայկական ազգի սէրը դեռ արեղա դուրով: Չէ՛, ժողովուրդը անկեղծութիւն է սիրում, ինչպէս ինքն է կատարելապէս անկեղծ կազմված: Հեռանալով ազգային գործերից «խռովութիւններ» անուն գնելով դոցա, դժվարէ, մանուսանդ անկարելի ստանալ «բարի» անունը պատիւը կամ սէրը: Ժողովուրդը կարօտելով խնդրումէ, պահանջումէ հոգատարութիւն, եթէ սա կապված լինէր և հոգատարի անձնական վտանգի հետ, — որի մասին փոքր է մտա-

(1) «Грузія и Армения» т. II. стр. 186,

ծում ժողովուրդը՝ բայց պէտք է մոքում ունենալ և այս, որ հոգատարութեան փոխարէն ժողովուրդը անշուշտ պատկում է իւր անձնանկէր հոգատարին մշտապէս պատուով և սէրով : Բայց դառնանք դէպի մեր ընդհատված խօսքը :

Կաթողիկոս Եփրեմը թոյլ բնաւորութեան տէր էր : Ներսէսը շուտով տեսաւ, որ չարամիտ մարդիկ սկսեցին ազդեցութիւն ունենալ, և որ նորան ինքնին սպառնումէր վտանգ կեանքից զրկելու դադանի ձեռնարկութեամբ, և այս պատճառով նա խնդրեց թոյլտվութիւն հեռանալու նորէնդէպի վրաստան և 1811 թւականին (1) նշանակվեցաւ վրաստանի եկեղեցիների վիճակաւոր արքեպիսկոպոս :

Սորանից յետոյ Ներսէսը ստացաւ ողորմածագոյն պարգև — գոհարեղէն խաչ վեղարի վերա բարձրագոյն հրովարտակի հետ 1812 թւականին յունվարի 9-ից (2) :

Այստեղ բացվեցաւ Ներսէսի գործունէութեան համար նոր առաւել ընդարձակ ասպարէզ : Ունենալով իւր մշտական բնակութիւն Թիֆլիսի մէջ, Ներսէսը դարձրեց իւր բոլոր զօրութիւններ և աշխատութիւն դէպի յանձնված հօտի բարին և ներգործումէր ոչմիայն որպէս հոգևոր հովիւ, բայց և որպէս իւր ազգակիցների բարեկամ և բարերար : Կազմելով Թիֆլիսում և ընդհանրապէս վրաստանում բնակութեան նշանաւոր մասը, Հայերը այդ միջոցին այնքան փոքր ժամանակից էին ազատվել Միւսիւլմանների լուծից, որ թշվառու

(1) «Ներքին գործերի նախարարութեան օրագրի» գորութեամբ այս եղաւ 1814 թւականին Բայց քանի մի ուրիշ տեղեկութիւնների համեմատ, Ներսէսը նշանակվեցաւ Թիֆլիսի Առաջնորդ — ինչպէս ցոյց է տվւած վերև — 1811 թւին : Մինք ընդունում ենք վերջինս այնոր համար, որ Ալէքսանդր I կայսրի Բարձրագոյն հրովարտակի մէջ, յունվարի 8-ից 1812 թւականին, որի մասին խօսք կ'լինի ներքև, Ներսէսը կոչված է «վրաստանում բնակվող Հայերի վիճակաւոր Առաջնորդ» :

(2) Այս հրովարտակը յիշվում է «Собрание актов и обозрѣніе исторіи Армянскаго народа» (գործերի հաւաքում և հայկական ազգի պատմութեան տեսութիւն) գրվածի մէջ մ. I եր. 50 : Բայց այս հրովարտակը 1812 թւականից հետևում ոչ Սենատի և ոչ Ս. Պետերբուրգի լրագիրների մէջ :

թիւնների նշանները, որոնք ծանրանումէին հեռու ժամանակներից այս խեղացի և աշխատասէր ժողովուրդի վերա, մեռմէին դեռ բազմութեամբ անջնջելի: Հայերը, ինչպէս վրաստանի և ուրիշ բնակիչներ, ոչմիայն աւերվածէին, բայց շատերը հասցրվածէին աղքատութեան, և ընկած խորին տգիտութեան մէջ:

Ալքիպիսկոպոսը, ոգևորված քրիստոնէական և հովական ջերմեռանդութեամբ դէպի իւր հայրենակիցների բարեկառութիւնը, բոլորից առաջ գործ դրեց իւր աշխատութիւն հոգեւորականութեան կարգաւորութեան և լուսաւորութեան համար: Անմուտց Ներսէսի գրեթէ ամեն քայլի մէջ մենք յայտնապէս տեսնումենք, թէ հանգուցածը ինչ հանձարեղ և խորին կերպով հասկանումէր շրջապատող հանգամանքներ: Նա հասկացելէր, որ թշվառ պէտք է լինի այն ազգի մտաւորական և մանաւանդ կրօնական կեանքը, որի հոգեւորականութիւնը յետ կ'մնայ ժողովուրդի միւս դասերից լուսաւորութեան մէջ: Նա քաջ հասկացելէր, որ այս դրութեան հետեւանք պէտքէ անշուշտ լինի կրօնական հաւատալիքների նվազումը ազգի մէջ, մանաւանդ ազգի լուսաւորված մասի մէջ, երբ վերջինս կ'տեսնէ, որ հոգեւորականութիւնը չէ համեմատվում նորան ոչ մտաւորապէս (իմացականապէս), ոչ բարոյապէս և ոչ նիւթապէս: Այստեղ ընդհատվումէ ամենայն հաղորդակցութիւն հոգեւորական անձի և նորա հօտի անդամի մէջ և ուրեմն քանդվումէ աստիճանաբար կապը աշխարհական անդամի և այն սուրբ և աստուածային խորհուրդի մէջ, որտեղ հոգեւորական անձը հանդիսանումէ որպէս պաշտօնական միջնորդ, որպէս փորձառու հաշտարար: Ահա լուծումը այն վերին իրաւունքի, որով պսակված է քահանան. «իշխանութեամբ, որ տիւալ ինձ յերկնից, արձակեմ զկապեալս»: Եթէ այդ իրաւապսակ պաշտօնեան ունի արդարեւ այնպիսի արտօնութիւններ, որոնցով պէտքէ իրաւացի արժան համարվէր աշխարհական անդամի կողմից այդ աստուածային իրաւունքին, այնպիսի բարձր արժանաւորութիւնների, որոնցից զրկված պէտքէ համարէր իւրան աշխարհականը, այդ ժամանակ նախանձելի են դոցա խաղաղ հաղորդակցութիւնները; իսկ եթէ որդին չէ տեսնում իւր հօր մէջ, ոչ միայն այս, որ

միայն կարողէր ծնեցնել նոցա մէջ որդի—հայրութիւն, բայց և մի քանի կողմերով հայրը անհաւասար է տեսնվում որդու հետ սորա առաքինութիւնների մէջ, չէ որ այդպիսի պաշտօնեան իմաստուն մարդի առաջ համարվելու է անշուշտ անարժան ինքնակոչ ? և Երանի, հազար երանի այն ժողովուրդին, որի հոգեւորները պատրաստված են ժողովուրդի բոլոր պատիւը և սէրը ժառանգելու; փառք այն քահանային, որ այս հիմներով պատրաստվել է կառավարել իւր հօտը: Այս դիպվածներում չունի տեղ թերահաւատութիւնը ժողովուրդի մէջ, մանաւանդ անհաւատութիւնը: Բայց մենք հեռացանք մեր դործից, փոխանակ ասելու, թէ մենք բոլորովին մօտեցանք մեր դործին: Դէպի վերջին խնդիրս մենք կ'աշխատենք վերադառնալ ուրիշ անգամ; այժմ այսքան կ'ասենք, որ հայկական ազգի մեծ քահանան, անմոռաց Ներսէսը, քաջ և խորին կերպով հասկացելէր հոգեւորականութեան այս խորհուրդը և նորա առաջադիմութեան կամ ազդեցութեան տեղութեան պայմաններ և այսոր համար նորա առաջին ուշը դարձրեց իւր վերա այդ դործի դրութիւնը:

Նախ նա ազատեց հայկական եկեղեցին այն չարութիւններէից, որոնք մտելէին այնտեղ. կարգեց խիստ վերահասութիւն եկեղեցական եկամուտների վերա և յետոյ սկսեց մտածել, թէ ինչ հնարներով պիտի բարեփոխենք բոլոր Հայերի և մանաւանդ հոգեւորականների բարոյական դրութիւնը:

Եկեղեցական ստացվածների խելացի կարգաւորութեամբ սկսեց դրվեցաւ այն գումարի հաւաքման, որ պիտի գործածվէր տաճարի շինութեան և ուսումնարանների հիմնարկութեան համար: Մեր կառավարութեան թոյլտվութեամբ Ներսէսին հաւատացող, առատաձեռն հայասերների ինքնակամ օգնութիւններից և ընծաներից շուտով կազմվեցան նշանաւոր գումարներ: Ներսէսը որպէս հասարակ խնդրագործ հրաւիրումէր ամենեցուն ամեն կողմից օգնելու ընդհանուր ազգային շինութեան; նա քաջ դիտէր, որ քանի աւելի անէ նա հրաւերներ և առաջարկութիւններ, այնքան աւելի պիտի պատւէին և սիրէին նորան Հայերը; որովհետեւ այդ նորա գործի մէջ տեսնումէին նորա անդադար հոգացողութեան նշաններ ազգային գործերի մասին

Այն ժամանակ հանդուցած փառաւոր քահանան, ալ-
 փոզուտ ձեռնարկութեան բարձր ոգով լցված, կա-
 րողացաւ ձեռնամուկ լինել իւր բազմալատտակ քաջագոր-
 ծութեան: Չ'խնայելով և իւր ունեցածը, անմոռաց արքեպիս-
 կոպոսը 1819 թւին սկսեց շինել Թիֆլիսում ընդարձակ, թան-
 կազին, այն ժամանակում շատ նշանաւոր և հռչակաւոր կա-
 ուցումը հայկական ուսումնարանի համար այն հողը վերա-
 որ պատկանումէր տեղական հայկական վանքին: 1823 թւին
 շինութիւնները մեծ մասը արդէն վերջացած էր: Նոյն տարու-
 մէջ բացվեցաւ ուսումնարանը, և սկսվեցաւ ուսումը: Եղբա էին
 ուսանելի առարկաներ. հայկական լեզու և դրականութիւն,
 ուսական լեզու, պատմութիւն և աշխարհագրութիւն հայ-
 կական, ուսական և ընդհանուր, մատեմատիկա և կրօնա-
 գիտութիւն:

Ներսէսը ցանկանումէր տալ միւսնոյն ուսում հայկական
 հոգեւորականներին և աշխարհականներին, որ գնալով զարգա-
 նալով միտսին, հաստատ լինէր նոցա մէջ հաւարմութիւնը
 դէպի միմեանց: Ի հարկէ այս հասկանումէր միայն անմոռաց
 Ներսէսը, որ իւր բազմահայեաց իմաստութեամբ այն կարողէր
 հաւասարվել ամենայն եւրոպական քաղաքադէտին: Նա քաջ
 հասկանումէր— և ինչ որ հասկանումէր այն և կատարումէր,
 առանց ումենայն ակնկալութեան

Ներսէսը քաջ հասկանումէր, որ ազգային գործերը, այնպէս
 ինչպէս կան, կարողէն միայն առաջ գնալ եկեղեցու հովանա-
 ւորութեան տակ և մենք բոլորովին համաձայն ենք հանդու-
 ցածի խօսքերին և իմաստնաբար ուշադիր լինելով գործին, կա-
 րելի է այսօր կրկնել իմաստասէրի խօսքը «hors de l'eglise point
 de salut» — եկեղեցուց դուրս չ'կայ փրկութիւն — վերաբերելով
 այս խօսքը դէպի Հայերի այսօրեան դրութիւնը: Հայերի ան-
 մոռանալի կաթողիկոսը հասկանումէր այս, և ներդրածու-
 մէր . . . Ուսումնարանը կոչվեցաւ մեծ Հիմնարկողի անու-
 նով «Ներսիսեան Ուսումնարան»: Ներսէսը իւր սեփական ծախ-
 քով հրաւիրեց գալ Փարիզից յայտնի հայկաբան Շահան—Ջըր-

պետեանին, որի գալուստը նստեցաւ Կաթողիկոսին մօտ 6000 մանէթ (1): Շուտով ուսանելի զիտութիւնների կարգ մտան եկեղեցական պատմութիւնը և աստուածաբանութիւնը: Քայց արքեպիսկոպոսը չէր կամենում սահմանաւորել իւր ուսումնարանը հոգեւորական զպրոցի եղական նպատակով, սակայն բաժանեց նորան երկու բաժանմունք, որոնցից մին կազմումէր դպրոց *seminaire*—միւսը դառնումէր զիմնադիօն, այսինքն առաջինը պիտի պատրաստէր հայկական երիտասարդներին հոգեւորական կարգը արժանապէս ընդունելու համար, իսկ երկրորդը պիտի պատրաստէր ազգի համար ազնիւ և իմաստուն քաղաքացիներ, Հայերի աշխարհական ազգային գործերի հոգաբարձութիւնը և տէրութեան ծառայութիւնը կատարելու: Քայց և սորանով չէր բաւականանում Ներսէսը. նա կամենումէր ներս բերել վերին զիտութիւնների դաստիարակութիւն և այնպէս սկիզբ դնել Հայկական Ազգային Հիմնադրութեան: Այս նպատակով ահա նա կարգեց ուսումնարանի մէջ հայկական տպարան, որ կայ մինչև այսօր (??):

Այո շատ հեռու էին նայում Ներսէսի մտքերը և ցանկութիւնները այն ժամանակում: Ո՛չ ոք կարող չէ ուրանալ, որ Ներսէսը ունէր այս բարձր ցանկութիւններ և սկսելէր, կարելութեան չափ, զլուս բերել; եթէ մենք ուրանալու լինէինք, երկիրը կ'վկայէր, ինչպէս դեղեցիկ ասաց այս օրերում մեր բարեկամներից մին: Միայն ոչ հեռատես մարդը (1), որ չէ ցանկանում մտածել, թէ որևիցէ ձեռնարկութիւնը ինչ զարհուրելի արդելական ապառաժներին և սարերին է հանդիպում և, զարկը լինումէ երբեմն այնպիսի խիստ և սաստիկ, որ բոլորովին ջախջախվումէ դորժը, միայն այսպիսի մարդը կարողէր

(1) Քանի մի Հայեր, կիրքերից չարժամ, անարդարութեամբ են մեկնել երբեմն Ներսէսի ցանկութիւններ և մտքեր, բայց հաւատացած ենք ամենեցուն կարծիքները այս մեծ Հայի մասին ամիովիւն են այն երախտագէտ սրտերի արձանի տակ, որ պիտի կանգնի պ. Շերմազանեանի ձեռնարկութեամբ: Իդէպ (à propos): Մոռացելինք ասել, որ պ. Շերմազանեանը նախապէս պիտի թույլտվութիւն ինչդէ իւր ձեռնարկութեան համար մեր կառավարութիւնից:

արտաբերել Ներսէսի անունը առանց փառաբանութեան: Բայց սորա մասին ժամանակով . . .

Այս կերպով շինվեցաւ գիտութիւնների տաճարը, անօրինակ տաճարը բոլոր հեռաւոր վրաստանի մէջ: Աշակերտների թիւը շուտով հասաւ մինչև 400: Բայց Ներսէսը ցանկանումէր աշակերտների թիւը մեծացնել մինչև 800:

Թէպէտ հաւաքված դուժարը բաւականէր երևում սկզբում ուսումնարանը շինելու համար, սակայն յետոյ շինութեան մեծանալուն հետ, նոյնպէս պիտոյքների բազմանալուն հետ, այն դուժարը երևեցաւ անբաւական բոլոր ծախսերը ծածկելու համար: Այս պատճառով Ներսէսը չ'սնայելով ոչ աշխատութիւն, ոչ ծախս, բոլորը ինչ ունէր և կարողէր—զոհեց իւրանից հասարակական օգտի համար: Ինչպէս պատմումեն, Ներսէսը շատ ուրախ էր, որ հայկական ուսումնարանը նա կարողացաւ հիմնել Ռուսաստանում: Այդ ժամանակում անգլիական միսիոներներ (քարոզիչներ), որոնք գտնվումէին Հնդկաստանում, առաջարկումէին Ներսէսին միաւորվել նոյա հետ և հիմնել հայկական ուսումնարաններ, որոնք կարողէին ընդունվել Անգլիաի և Հիւսիս—ամերիկական Շտատների հովանաւորութեան տակ և այնով բոլոր հայկական ազգը մրտցէն յիշված տէրութիւնների պաշտպանութեան տակ: «Բայց ես չ'կամեցայ այս—ասումէր Ներսէսը—ես վախենումէի իմ եկեղեցու համար և փրկութիւնը կարողէի գտնել միայն Ռուսաստանի հետ միաւորութեամբ» (1):

Բացի կրօնական, բարոյական և մտաւորական լուսաւորութենից, իմաստուն առաջնորդը, որ նվիրված էր բոլորովին իւր ազգի հասարակական կեանքին, չէր թողնում անուշադիր կեանքի և ուրիշ կողմեր: Գիտենալով, որ հասարակական կեանքի և լուսաւորութեան համար անշուշտ հարկաւորէ գործունէութիւնը և որ նորա սիրելի ժողովուրդը, Հայերը, մանաւանդ սիրումէին վաճառականութիւն, անձնադիր Արքեպիսկոպոսը շինեց Թիֆլիսում 1819 թւին Կուրի ձախ

(1) Այս վերջին տեղեկութիւնները մենք գտնումենք բարձր Հակոբ—հառաջինի «Անդրկովկասեան աշխարհ» գրքի մէջ, մ. 11, եր. II—12.

ափին ընդարձակ, քարեա քարվանսերա : Այս անվաստակ հովիւը, որ քննումէր և հարցասիրումէր ազգային կեանքի ամեն մանրամասեր, որ ցանկանումէր լինել բոլորովին Հայր իւր որդիներին—և որ ալնիւ Հայն որդիաբար դիմելով դէպի անմոռանալին, չէ լսել նորանից իսկապէս հայրական խորհուրդը, անկեղծ սրտի խօսքը, կարելի օգնութիւնը և չէ դուրս եկել Հօր տունից մխիթարված, որովհետև մխիթարվելու գնացելէր Հօր մօտ?—շինեց ապակեղէնի գործարանը Թիֆլիսի մօտ :

Շուտով նոր յեղափոխութիւններ քաշեցին անմոռացին դէպի ուրիշ գործունէութիւն : 1820 թւին, Եփրեմ կաթողիկոսը, պարսկական տէրութեան հետ պատահած տարաձայնութիւնների պատճառով, հարկադրվածէր թողնել Էջմիածին և հեռացաւ դէպի Ռուսաստանի սահմաններ : Այն միջոցին Ներսէսը սկսեց առժամանակ կառավարել բոլոր Հայկական Եկեղեցին կաթողիկոսի անունով և կառավարումը շարունակվումէր մինչև կ'վերջանար պատերազմը Ռուսիայի և Պարսկաստանի մէջ : Այդ ժամանակին Ներսէսը ցոյց տվեց իւր հրնարագիտութիւնը, քաղաքականութեան հասկանալը, որովհետև կառավարումէր մեծ իմաստութեամբ և հազադիւտ եռանդով :

Յայտնի Ճանապարհորդը, անպետ Գամբան, 1824 թւին դռաւ Ներսէսին Թիֆլիսում մեծամեծ գործերով, աշխատութիւններով և առաւել ընթարձակ առաջադրութիւններով զբաղված, որոնց մէջ նա գուշակեց բոլոր Կովկասեան աշխարհների համար փառաւոր ապագայի արշալոյսը : Նա ասումէ այսօր մասին իւր «Ճանապարհորդութեան մէջ միջօրեա Ռուսաստանում» հետեւեալը (Voyage dans la Russie meridionale, par le chevalier Gamba, Paris, 1826. T. 11. pag. 137). «Մեծամեծ գործերի հիմնարկողների մէջ, չկայ ո՛չ ոք, որ առաւել նշանաւոր լինէր քան Ներսէսը, հայկական Արքեպիսկոպոսը Թիֆլիսում : Այս հռչակաւոր Հովիւը շինելէ տվել քաղաքի մէջ ընդարձակ քարվանսերա, որ կարծես գուշակումէ այս քաղաքի առևտրական մեծութիւնը : Նա շինելէ նոյնպէս ուսումնարան, որի մէջ նա մտածումէ ունենալ եւրոպական և ասիական գլխաւոր լեզուների ուսուցիչներ, իւր հայրենակիցներին

տալու այնպիսի ուսումը, որից մինչև այժմ նոքա ընդհանրապես զրկված են եղել :

. . . Մի առանձին բաղդով այս հեռաւոր տեղերը լուսաւորելու հոգսը յանձնված էր երկու արժանաւոր անձներին, որոնք նոյնպէս զարդարված էին բարի և համբերող բնաւորութեամբ; և այս յատկութիւնները կարողէն հաւաստի վկայութիւն լինել նոցա փառաւոր զործի յաջողութեան; Մին, Աբբա Նիկօլը Միւսը (յարգելի Ներսէսը), տեսնելով ազգը, որ մի օր մեծ և յարգված էր, այսօր կախման տակ, ցրված և թուլացած, ոչ միայն որպէս արքայիսկոպոս, սակայն և որպէս մի ժողովուրդի զլուխ, նա մոռցեց, որ հարկաւոր է միաւորել կրօնական ուսումը աշխարհականի հետ և զուցէ հանճարի աչքը ձգելով ապագայի վերա և յուսալով որ Աստուած ձեռից թողնելու չէ միշտ հին նահապետների սերունդները, նա կամեցաւ զոնէ պատրաստել նոցա սկզբից դառնալու միանպամայն առաքինի և լուսաւորված մարդիկ, որ կարողանան Ռուսաստանի կայսրի արժանաւոր հպատակներ համարվել »:

Այս բաղմամբա և բաղմաշխատ զործունէութեան մէջ, Ներսէսը ստացաւ կայսրի ողորմածագոյն ուշադրութեան և բարեհաճութեան նշաններ: Կայսր Ալէքսանդր I, բացի մետրապօլիտական խաչից վեղարի վերա—որիմասին ասացինք—պարգևեց Ներսէսին, 15 յունիսի 1819 թւին Ս. Աննայի առաջին աստիճանի պատանշանը, յայանելով—ինչպէս ասված է բարձրագոյն հրովարտակի մէջ—առանձին կայսերական ուշադրութիւն նորա (Ներսէսի) զերազանց հոգաբարձութեան համար ժողովուրդի վերա և ջերմեռանդութեան համար գէպի Հայրենիքի շահեր: Ա. Պ. Երմօլովը—այնժամանակ տեղիս կառավարիչը—ուղարկելով այս հրովարտակը և պատանշանը—իւր յարաբերութեան մէջ յուլիսի 19-ից, գրումէր Ներսէսին. «արդար և ողորմած Թագաւոր կայսրը յայտնումէ սուրանով զերազանց պատիւ Զեր Սրբազնութեան արժանաւոր զործերիդ և հայրենական շահերի վերա ունեցած ջերմեռանդութեանդ համար: Հոգու ուրախութեամբ շնորհաւորումեմ ես Զեր, Սրբազնագոյն Հովապետ, և խնդրումեմ Ամենաբարձրից, որ

օգնական լինի Զեզ Զեր օգնաւէտ ծառայութեան մէջ Մեծ Թագաւորին հնազանդվող աշխարհներում »:

Բացի սարակից Ալէքսանդր Կայսրը պարգևէր Ներսէսին ձոխ պանագէներ իւր հրովարտանքներով:

Այստեղ վերջացնումենք մեր խօսքը այս անգամի համար: Թէ ինչ պատահեցաւ 1826 թւականից յետոյ անմոռաց Ներսէսի կեանքի մէջ, մեր իմացածը կ'առաջարկենք ընթերցողներին միւս անգամ: Այստեղ կ'ընկնումենք մեր խնդիրը դէպի ազնիւ Հայերը. ուղարկել մեզ ամենայն ձեռում եղած տեղեկութիւններ Ներսէսի մասին; մենք ուրախութեամբ կ'ընդունենք ամեն տեղեկութիւն, մինչև և մանր անեկղօտներն ուրա կեանքից; լեզւի մասին խնդրումենք անհոգ լինել. մենք ընդունելու ենք տեղեկութիւններ ամեն լեզուով և լինքներս կ'աշխատենք թարգմանել (1):

Ս. Ս:

(1) Հարկաւոր ենք համարում ծանուցանել մեր ընթերցողներին, որ այս մեր յօդվածը սրատարաստվեցաւ արդէն անցած տարու յուլիս ամսին, Օրագրիս առաջին Ձեռնի մէջ տպւելու համար, և պիտի հրատարակվի անցած տարին, բայց մինչև այժմ մնումէր խմբագրութեանս պօրաֆեսօրի մէջ; իսկ ամսօրնաւոր Հանդուցածի պատկերը պատրաստելու յանձնվեցաւ պատկերահանին օգոստոսի վերջում, Վերջին ժամանակումս Թիֆլիսի լրագիրը բարցրացրելէր այս մեր հարցը իւր թերթի մէջ, երբ մենք արդէն յանձնելէինք տպարանին մեր յօդվածը չարելու: Մենք խօսելու չունէինք և ունենալու չենք երբեք ոչինչ լրագրին հետ, բայց այս անգամ, և միայն այս անգամ, թոյլ ենք տալիս մեզ յիշել նորա ամուսնը: Եթէ լրագրին խմբագրութիւնը յայտնած չլինէր մեզ իւր միտքը այս գործի մասին, ինչպէս մենք յայտնելէինք նորան մեր դիտաւորութիւնը և գործը վաղուց, մենք թոյլ տալուէինք նորան աստիճանը և մկտնանէինք ինչպէս պիտի կատարէր նա մեր միտքը: Մենք դժուարաւոր չենք երբեք գտնել հայկական կիանքի մէջ արժանաւոր խնդիրների բարձրացնելու և քննելու, և մեր օրագրի խմբագրութիւնը ներելու չէ իւրան երբեք ոչինչ մուրացկանութիւն, ոչինչ աւելորդ հոգաբարձութիւն:

Խմբագր:

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐ: ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՅՈՒՄ (1): (Իտալերէնից):

Որպէս Սուրբ ընդունված անառակը:

Մի ժամանակ Ֆրանսիաի մէջ կար մին Ֆրանսուս Միւսիա անու-
նով, որ հարուստ վաճառականից դարձելէր պալատական զբան մեծ
իշխան: Նա հրաման տուալա Տօսկան գնալու Կարլոս Անհողի, Ֆրան-
սիաի թագաւորի եղբոր հետ, որին Բօնիֆատ պապը կոչել էր այնտեղ:
Նորա արած ծախսերը խառնելէին նորա գործեր, ինչպէս լինումէ շատ
յաճախ վաճառականների հետ, և տեսնելով, որ անկարելի կ'լինէր նո-
րան բարեկարգելու այդ գործերը իւր գնալուց առաջ, նա վճռեց յանձ-
նել այդ գործերը շատ մարդիկէն: Մի գործ միայն անհանգստացնում-
էր նորան, նա դժվարանումէր գտնել մի բանիմաց մարդ, որ վերա-
դարձնէր այն փողը, որ պարտականէին նորան լազմաթիւ Բուրգուն-
դներ: Նա զիտէր, որ Բուրգունդները էին չհամաձայնվողներ, չա-
բախօսներ, խռովարարներ, զրպարտողներ, առանց պատուի և սրբութեան,
վերջապէս այնպիսի մարդիկ, որ նա ղեռ չէր կարողալել գտնել այն-
քան չար մարդ, որ կարողանար նոցա հետ գլուխ տանել: Նրկար մտա-
ծելուց յետոյ այս գործի վերա, նորա միտք եկաւ մին Շապալէ Դիւպրա
անունով, որին նա տեսել էր, երբ նա յաճախ գալիս գնումէր նորա
առնը փարիզում: Այդ մարդի խկական անունը էր Շապալէ; բայց
որովհետեւ նա կարճահասակ էր, Ֆրանսիացիները կոչեցին նորան Շապալէ
(2), չգիտենալով կարելի է այս բառի ուրիշ տեղ ունեցած նշանակութիւնը:

Այս Շապալէն այնքան աջողակ մարդ էր, որ լինելով վաճառա-
կան միջնորդ (մակլէր), և միշտ սակաւ խնդրված միջնորդ, նա շատ
բարկացած կ'լինէր, եթէ որ և իցէ գործ անցնէր նորա ձեռներից ա-
ռանց սուտ վճռված լինելու: Նա այսպիսի գործերը առաւել շուտ
կ'կատարէր առանց ամենայն վարձի, քան թէ արդար գործերը մեծ
վարձով: Եթէ լինումէր սուտ վրաի հարկաւորութիւն, նա միշտ պատ-
րաստէր; շատ անգամ այսպիսի միջոցում նա չ'էր ևս սպասում, որ նո-
րան խնդրէին:

Եւ որովհետեւ այն ժամանակ Ֆրանսիաի մէջ չափազանց հաւա-
տումէին երզման և որովհետեւ այս մարդը բոլորովին անհող երզվումէր
միշտ, նա տանումէր միշտ գործը, երբ դատաւորը հարկադրված էր լի-
նում հիմնվել նորա անկեղծ վկայութեան վերա: Նորա համար մեծ զը-
վարձութիւն էր չփոթ և խառնակութիւն գցել ընտանիքների մէջ և նո-
րա համար չկար առաւել մեծ ուրախութիւն քան տեսնել իւր ընկերի

(1) Նովելլա, nouvelle.

(2) Այս ձևը նվազականէ Ֆրանսիացիների մէջ:

չարչարանքը և լինել այնոր պատճառով Եթէ դարձնումէին նորա վերա աչքեր մի վատ գործը կատարելու համար—նա չունէր ոչինչ բացասելու : Որովհետեւ նա չափազանց տաք և յանդուգն էր, ամենափոքր ընդդիմախօսութիւնը պատճառ էր տալիս նորոն Սատուծու և սուրբերի առնունը անարգելու :

Նա ծիծաղումէր աստուածային խօսքերի վերա, արհամարհումէր սուրբ խորհուրդները, երբէք չէր գնում եկեղեցի և այցելութիւն էր անում միայն անառակ տեղերին : Նա գողութիւն կ'անէր ծածկապէս և յայանապէս նոյն ինքնահաւանութեամբ և հանգստութեամբ, ինչպէս մի սուրբ մարդ տալիս լինի ողորմութիւն : Որկրամուլութեան և արեւոյդութեան վերա նա աւելացրել էր ակաւանդ խաղացողի և խաբերափ պահասութիւններ : այս պատճառով նորա գրգանքները միշտ լցված էին խարդախաշէն խաղի ոսկրներով : մի խօսքով, որ և իցէ ժամանակում ծովածններից ամենաչար մարդը սա էր : Փոքրները և մեծերը միակերպ հարկադրված էին նորանից գանգատվելու : Եւ եթէ նորա վայրենութիւնները ամենումէին այդպէս երկար, միայն այն պատճառով որ նորան պաշտպանումէր Միւսիան, որ մեծ նշանակութիւն ունէր զրան (պաշտօն) առաջ և որի զօրութենից վախենումէին :

Այս պաշտպանը, մտաբերելով Լիզայր Շապլէին, որին բոլորովին ճանաչումէր, ընդունակ դատեց նորան իւր ցանկութիւնները կատարելու և հրամայեց նորան կանչել. «Դու գիտես, ասաց նա նորան, որ ես այս ժամին իսկ թողնումեմ բոլորովին այս երկիրը.—բուրգունդներից, այս խտրեալ և անհաւատ մարդիկներից, ստանալիներ ունիմ, և ես ոչոք չեմ ճանաչում քեզանից առաւել ընդունակ նոցա վրձարել սալու համար : Որովհետեւ դու շատ պարապմունք չունիս այժմ, եթէ կամենումես ընդունել այս յանձնարարութիւնը, ես կ'առնեմ պաշտպան պաշտպանութեան թուղթերը, և քո աշխատանքների համար, ես քեզ կ'տամ մի լաւ մաս այն դոմարներից, որ դու կ'վերադարձնես» :

Շապլէն, որին նորա խաբերայութիւնները չէին հարստացրել և այժմ մնումէր անգործ, տեսնելով որ Միւսիան, նորա միակ պաշտպանը, պիտի չուտ թողնէր Ֆրանսիա, վճռեց ընդունել առաջարկութիւնը և պատասխանեց, որ նա ամենայն պատրաստութեամբ յանձնէ առնում գործը : Պայմանները կապեցին : Միւսիան տվեց յետոյ նորան իւր հաւատարմական նամակը և թագաւորի նամակներ, որ նա խոստացել էր նորան :

Այն ինչ այս պարոնը ճանապարհ ընկաւ դէպի Իսալիա, մեր խաբեքան եկաւ Դիմօն քաղաք, որտեղ նորան ոչոք չէր ճանաչում : Նա սկսեց իւր սովորականի ընդդէմ շատ քաղցրութեամբ և աղնութեամբ պատմել Միւսիաի պարտապաններին, թէ ինչ պատճառով եկելէ դոցա մօտ :

Նա բնակվումէր երկու Ֆլորենսացի եղբայրների մօտ, որոնք փոխ

էին տալիս փողը մեծ շահով, որոնք Միւսիսի պատի համար, որ նոցա առաջարկելէր սորան, շատ քաղաքավարութեամբ էին վարվում նորա հետ, փոքր ինչ ժամանակ իւր դաւոյց յետոյ Շաղպլէն հիւանդացաւ:

Երկու եղբայրները խիստն բժիշկ հրաւիրեցին և սուէին նորա ծառայելու համար մի քանի տղաներ, Նոքա ոչինչ չէին խնայում նորա առողջութիւնը վերականգնելու համար, բայց այդ ամենը անօգուտ էր: Այդ մարդը ծեր էր արդէն; և որովհետեւ նա անցեր կացրել իւր կեանքը ամենատեսակ անառակութեան մէջ, նորա հիւանդութիւնը օր ըստ օրէ վատանումէր: Շուտով բժիշկները կտրեցին յոյսը նորա առողջանալուց և խօսումէին նորա վերա իբրև մի այնպիսի հիւանդի վերա, որին օգնել անկարելի էր:

Ֆլորենսպիները, հասկանալով իրենց զրութիւնը, յայտնումէին իւրեանց անհանգստութիւն. «Ինչ անենք այս մարդին? ասումէին նոքա միմեանց Շաղպլէի սենեակի մօտ սենեակի մէջ, ինչ կ'մտածեն մեր վերա, եթէ մենք խտառութեամբ դուրս գցենք մեղանից մահամերձ հիւանդին, որին այնքան լաւ ընդունեցինք, որին այնպիսի աշխատութեամբ ծառայելունք և բժշկելունք և որը, այդպիսի զրութեան մէջ, չէ կարող տալ մեզ ոչ մի կանխաւոր առիթ նորան արձակելու? Միւս կողմից, մենք պիտի դիտենանք, որ նա այնքան չար էր, որ չի կամենայ երբէք խօստովանվել, ոչ հաղորդվել, և մեռնելով այդպիսի զրութեան մէջ, նա պիտի վայր գցվի պիղծ հողի վերա ինչպէս մի շուն»:

Բայց եթէ դա խոստովանվէր, դորա մեղքերը այնքան բազմաթիւ և դարհուրելի են, որ ոչ մի քահանան չի կամենայ արձակել դորան և դա նոյնպէս դուրկ պիտի մնար քրիստոնէական թաղումից:

Եթէ այսպէս ելաւ, ինչպէս մենք առիթ ունինք կարծելու և վախենալու, այն ժամանակ քաղաքիս ժողովուրդը, որ արդէն նախապաշարված է մեր ընդդէմ, մեր վաճառականութեան դործերի պատճառով և որի ընդդէմ չէ դադարում նա հաշիւ, անկասկած մեզ կ'մեղանչէ և մեր վերա կ'դնէ այդ մարդի մահը, կ'ապստամբվի և կ'քանդէ մեր տունը: Այս անիծված լօմբարդացիներ, կ'ասեն նոքա, որոնց չենք կամենում ընդունել եկեղեցու մէջ, պէտք չէ որ դուք աչտառը մնան այստեղտեղ. դուք և կիկեղեցու այստեղ միայն քանդելու մեզ; պէտք է աքսորել դոցա քաղաքից, և, չբաւականանալով մեր իրերի յափշտակութեամբ, ժողովուրդը ընդունակէ անդամ յարձակվելու մեր վերա և դուրս հանելու մեզ առանց այլ և այլ միջոցների՝ Վերջապէս եթէ այս մարդը կ'մեռնէ, դորա մահը շատ վատադաւոր հետեանքներ միայն կ'արդէ ունենալ մեր համար»:

Պարոն Շաղպլէն, որը, ինչպէս պատահումէ մեծ մասով հիւանդների մէջ, ունէր նուրբ և սուր լսելիք, բաց չ'թողեց այս խօսակցութենից ոչ մի բառ, չ'ու կանչել տակը երկու եղբայրներին: «Ես լսեցի, սոսայ նա նոցա, ըստիւր ինչոր դուք խօսումէիք այժմ»:

Անհոգ կացէք, ոչինչ փորձանք չի պատահի ձեզ իմ կողմից: Կառ-
կած չկայ, որ եթէ ես մեռնէի, և այն կերպով, ինչպէս դուք ասու-
մէք, և այն ժամանակ ոչինչ զալու չէ ձեզ, ինչից որ վախենումէք:
Բայց միամիտ կացէք, այդ մասին ես լաւ կարգադրութիւն կ'անեմ: Ես
այնքան վիրաւորել իմ Աստուծուն իմ կեանքիս մէջ, որ կարող էի դար-
ձեալ միանգամ վիրաւորել նորան մահի՞ք ժամին և դորանով ոչ կ'աւե-
լանայ ոչ կ'աղակատի վիրաւորանքի թիւը: Աշխատեցէք միայն բերել
տալաւ աշտուղ մի սուրբ կրօնաւորին, եթէ այդպիսին կ'գտնուի և յե-
տոյ թոյլ տվեցէք ինձ ներդրծել: Ես սրտասխանատու եմ ձեզ, որ
բոլորը լաւ կ'ընայ թէ ձեր և թէ իմ համար:»

Այս խօսքերը փոքր հանգստացրին Ֆրեդերիկային: Նոքա չէին
համարձակվում աւելի հաւատալ այդպիսի մի մարդի խոստման: Այնու
ամենայնիւ գնացին նոքա Ֆրանսիական վարդապետների վանքը և
հարցրեցին մի սուրբ և լուսաւորված կրօնաւոր, որ զայն խոստովանեցնէ
մի Լուսաւորացուն, որը պառկածէ հիւանդ նոցա մօտ: Նոցա սվեցին
մի աշակաւի հմուտ Աստուածաշունչի գիտութեան մէջ և Լաւանդով և
բարեպաշտութեամբ լի անձը, որ գրաւելէր բոլոր միաբաններին և քա-
ղաքացիների աթենամած յարգանքը: Նա եկաւ նոցա հետ հիւանդի մօտ;
և նստելով անկողնի գլխաբարձի մօտ, սկսեց խօսել նորա հետ մեծ
բարեպաշտութեամբ և աշխատեց նորան քաջալերելու: Յետոյ նա նո-
րան հարցրեց, թէ որքան ժաճանակ է, ինչ նա չէ խոստովանել: Պա-
րոն Շապալէն, որին այդ կարելի է բնաւ չէր պատահած, պատասխա-
նեց. Հայր իմ, սովորութիւն եմ ունեցել միշտ խոստովանվելու ամե-
նափոքր զոնէ միանգամ չաքաթի մէջ, իսկ առանձին միջոցներում, ես
այս արել եմ աւելի յաճախ: Բայց այս ութ օր է, ինչպէս հիւանդ եմ և
ցաւիս սաստկութիւնը արգելեց ինձ հետեւելու իմ կանոնիս:—Այդ շատ
լաւ կանոն է, որդիակ, և ես յորդորում եմ քեզ պահել այդ կանոնը,
եթէ Աստուած կ'ողորմի երկարացնել քո կեանքը: Ես կարծում եմ որ,
եթէ դու այդպէս յաճախ ես խոստովանվել, փոքր գործ կ'ունենաս ինձ
ասելու և ես նոյնպէս փոքր կ'ունենամ քեզ հարցնելու: Ո՛հ, այդպէս
մի ասէք, իմ դերապատիւ հայր: Ես երբէք չեմ խոստովանվում առանց
այտնելու երբ և իցէ իմ զործած բոլոր մեղքերը, որոնք կարող եմ
մտաբերել, ձեռնած օրիցս մինչև խոստովանութեան րոպէն, ուրիշն ա-
ղաչում եմ, իմ բարի հայր, հարցրէք ամեն մեղքը մանրամասնաբար
յիմ առ մի, իբր թէ ես երբէք չեմ խոստովանվել:

Մի խղճաք բոլորովին իմ նվաղ և թոյլ զրութեանս. ես ցանկա-
նում եմ առաւել մեղքներ իմ մարմինը քան թէ վստահանալ կորցնելու
մի հոգի, որ Աստուած Հարհամարհեց փրկելու իւր թանկագին արիւնով:

Այս խօսքերը շատ հաւանեց սուրբ կրօնաւորը, և նոքա լաւ կող-
մից նախադուշակել տվեցին անաշխարողի խիղճը: Նորա բարեպաշտ
գործունէութիւնը գովաբանելուց յետոյ, նա սկսեց նորան հարցնել:

Թէ չէ բարկացրել արդեօք երբէք նա Աստուծուն մի կնոջ հետ: «Հայր իմ, պատասխանեց Շապուղէն, խորին յոգոց հանելով, ամաչումեմ ասել այս մասին:—Ասա համարձակ, որդիակ. Թէ խոստովանութեան ժամանակ, և Թէ այլապէս, ճշմարտութիւն ասելը մեղք չէ:—Այդ համարմամբ, պատասխանեց Շապուղէն, կարողեմ ուրեմն ասել ձեզ, որ աշկիողմից մինչև այժմ ես այնպէս եմ, ինչպէս ծնւած եմ իմ մօրս արքայադէպ:—Օրհնւած լինիս, աղաղակեց խոստովանահայրը: Որքան խառտուն ես եղել! Քս վարմունքը այնքան առաւել արժանաւորէ, որ դու մեղանից աւելի աղատ ես եղել հակառակը գործելու, և Թէ միայն կամենայիր:—Իսկ մեղանշած չկա՞ս արդեօք որկրամուկութեամբ (չատակերութեամբ)?

Կերեցէք ինձ, հայր, ես այդ մասին մեղանշելով չառ անգամ, և զանազան կերպով. բայց սովորական պատը բռնելուց բարեպաշտ անձների նման, ես սովորութիւն եմ ունեցել երեք օր շաբաթի մէջ պահել միայն հացով և ջրով, և ես, մաքուր մէջ, խմամէի այս ջուրը մինչո՞րն ուրախութեամբ, ինչպէս ամենահաւրտ արքեպոստոս խմումն առ մինալաւ դինին; և մամաւանդ մի միջոցով, երբ ես, յոգնութենից ճնշւած, զնուսնում եղել բարեպաշտութեամբ ուխտատեղի:»

Նա աւելացրեց, Թէ երբեմն նա ցանկացել է մեծ ցանկութեամբ ուտել այն սալաթից, որ քաղութեն կանայք դաշտերում; և Թէ նոյն պէս երբեմն մինչև այն աստիճան քաղցրէ Թւիլ նորան իւր հացը, որ ներելի չէր այնպիսուն, որը, ինչպէս նա, պատ էր պահում աստուած-պաշտութենից, «Բոլոր այս մեղքերը, որդիակ իմ, շատ բնական են և շատ թեթեւ: Ուրեմն պէտք չէ, որ քո խիղճը դորա համար վրդովւած լինի: Ամեն մարդին կ'պատահի, ինչպիսի սուրբ ես կամենայ լինել, ցանկութիւն ունենալ հաց ուտելու երկար ժամանակ պահելուց յետոյ և ջուր խմելու, աշխատանքից յոգնելուց յետոյ:—Ուրախ եմ տեսնելով, պատասխանեց Շապուղէն եղբայրը, որ դուք ասումէք այդ ինձ մխիթարելու համար; բայց, հայր իմ, ես չեմ մոռանում, որ այն բոլորը, ինչ որ կատարվում է Աստուծու համար, պիտի լինի մաքուր և անարատ, և Թէ մարդիկ մեղանշումեն, և Թէ այլապէս են վարվում:»

Սուրբ հայրը զմայլեցաւ այսպիսի խօսակցութիւնը լսելուց. «Ես չափազանց ուրախ եմ, ասոյ նա նորան, քս այսպիսի մտածմունքին և քո խղճմունքի գեղեցկութեան: Բայց ասա ինձ, մեղանշել չես երբէք ժլատութեամբ, ցանկանալով չափազանց անխմատ հարստութիւն կամ բռնելով այն, ինչ որ չէր պատկանում քեզ: Ես չէի կամենայ, որ դուք այդպէս մտածելէք անգամ, պատասխանեց ապաշխարողը: Թէ և դուք տեսնումէք, որ ես բնակվում եմ առկոսառունքի հետ, բայց, փառք Աստուծուն, ես ոչինչ չ'ունիմ նոցա հետ բաժանելու: Եթէ ես եկել եմ սոցա տունը, այն պատճառով միայն, որ ամաչեցնեմ սոցա և աշխատեմ հանել սոցա այն զգվելի ագնետութից, որով պարպարումն

ս.քա; և ես հաւատացած եմ, որ ես կհասնէի իմ նպատակիս, և թէ Աստուած չէր ուղարկել ինձ այս ծանր հիւանդութիւն:

Իմացէք ուրեմն, հայր իմ, որ նա, որին ես պարտական եմ այս իմ թշուառ կեանքս, որ ահա վերջացնում եմ արդէն, թողեց ինձ մի հարուստ ժողովուրդի: Իոկոյն նորա մահից յետոյ, ես նվիրեցի Աստուծոն այն հարստութեան մի՞նչ մասը. որ թողել էր նա ինձ, և մնացորդը ես պահում էի նորա համար միայն, որ կարողանում ապրել և օգնել ֆրիստոսի աղքատներին: Հարկաւորէ ձեզ ասեմ նշնալէս, որ նոցա առաւել մեծ օգնութիւն հասցնելու համար, ես սկսեցի վտար վաճառականութիւն անել: Ճշմարիտ ասեմ, ես բաւական չափիցայ; ես միշտ տվել եմ վստակած իս կէսը աղքատներին, պահելով միւս կէսը իմ պիտոյքներին համար; սորա համար Աստուած ինձ այնպէս օրհնեց, որ իմ գործերս միշտ օրէցօր լաւանում էին:

Շատ լաւ ես արել; պատասխանեց կրօնաւորը; իսկ ասն, քանի անգամ բարկացած կա՞ս ? — Ոհ, այդ ինձ յաճախ է պատահել, ասաց եղբայր Շապալէն, և ես արժանի եմ ձեր յանդիմանութիւններին այս մասին: Բայց ինչպէս կարելի է իւրան դադել, տեսնելով մարդկիկերի ապականութիւնը, որոնք անարգում են Աստուծու պատվիրանքներ և բոլորովին չեն վախենում իւրեանց դատողութիւնների համար. Այ՛, թէ եւ ամօթ է ինձ, բայց յայտնում եմ, որ պատահել է ինձ շատ անգամ օրի մէջ ասել ինձ—ինձ. առաւել լաւ չէր լինի, որ մեռնի քան թէ ցաւելով տեսնէի ինչպէս երկատարդները ընկնում են դարիս ունայնութեան ետեւից, յաճախ մանկնդալիս անառակութեան տեղիքում, հեռանում են հեկեղեցիներից, երգում են, երգնաղանց են լինում, մահենդալիս մի խօսքով աւելի կորուստի, քան թէ Աստուծու ճանապարհներով:

Այդ մի սուրբ բարկութիւնէ, ասաց այն ժամանակ խոտովաճաճայրը; Բայց երբէք չես փորձել, որդու գործած լինիս ինչ և իցէ սպանութիւն, կամ զոհէ անարգած լինիս մարդին կամ անիրաւութիւն լինիս արած նորան? — Ինչպէս, հայր իմ, գուք, որ ինձ երեսմէք Աստուծու այր, ինչպէս էք կարողանում այդպէս խօսել? Եթէ ես զիտաւորութիւն ունեցած լինէի միայն այդ գործերից մին անելու, կարծում էք մի՞թէ, որ նա կ'իջարկէր ինձ այսքան ժամանակ երկրիս երեսին? Այդ գործերը կարող են միայն աւազտիներ և մարդասպաններ, և ես երբէք չեմ պատահած այս թշուառներից մի այնպիսուն, որի դարձի համար չ'լինիմ խնդրած Աստուծուց:

— Այդ Աստուածը թող օրհնէ քեզ! պատասխանեց այն ժամանակ խոտովաճաճայրը: Բայց ասն ինձ, սիրելի որդիսկ իմ, պատահած չէ քեզ երբէք սուտ վկայութիւն տալ ուրիշի դէմ? Բամբասած չ'կասարդեօք ընկերիդ? — Այ՛, ճշմարիտէ, դերապատիւ հայր, ես ուրիշի համար վատ եմ ասել: Մի օր ունէի մի հարեան, որ ամենանդամ, երբ չափազանց խմած կ'լինէր, անպատուաբէր իւր կնոջ առանց պատճառի,

խղճալով այդ ողորմելի արարածի վերա, ես հարկաւոր համարեցի խնայանել նորա ծնողներին նորա ամուսնի դադանութիւնը :

— Բայց, շարունակեց խոստովանահայրը, դու ինձ ասացիր, թէ դու վաճառական ես եղել: Խաբած չես երբէք ոչոքին, ինչպէս շատ յաճախ անում են այս կարգի մարդիկ? Մինին եմ միայն խաբել, հայր սուրբ; որովհետեւ մտքումս է, որ մի մարդ բերեց ինձ մի օր մահուդի փողը, որ պարտական էր ինձ; ես դրեցի այդ փողը առանց հաշիւու քուսկի մէջ; մի ամսից յետոյ, ես նկատեցի որ նա ավել էր ինձ չորս դնարով աւելի քան թէ հարկաւոր էր: Զ'կարողանալով նորէն տեսնել այն մարդին, ես այդ փողը ողորմութիւն տվեցի նորա կողմից, մի տարի այնու ամենայնիւ պահելուց յետոյ:—Այդ ոչինչէ, սիրելի որդեակ իմ, և դու շատ լաւ ես արել, որ այն փողը գործ ես դրել այդ կերպով:»

Կրօնաւոր հայրը արեց դարձեալ ուրիշ շատ հարցմունք իւր ասպախարողին: Սա պատասխանեց ամեն հարցմունքին դրեթէ նոյն ձևով, ինչպէս պատասխանել էր առաջիններին: Խոստովանահայրը պատրաստ էր արդէն արձակումը տալու նորան, երբ Շապուղէ կղբայրը ասաց նորան, որ նա ունի դարձեալ մի մեղք նորոն յայտնելու: «Ինչէ այդ մեղքը, սիրելի որդեակ իմ?—Նս մտաբերումս, ասաց ասպախարողը, որ ես սրբեկեմ ավել ծառայիս տունը կիւրակէ կամ տօնի սուրբ օրին:—Այդ բոլորովին չ'պիտի քեզ անհանդուտացնէ, պատասխանեց Փրկչի սպասաւորը. այդ ոչինչ է:—Ոչինչ, հայր սուրբ! մի խօսէք այդպէս. կիւրակէն արժանի է առաւել յարգութեան, որովհետեւ սա աշխարհիս Փրկչի յարութեան օր է:

— Աւելի ոչինչ չ'ունիս ինձ ասելու, որդի իմ?—Մի օր անդդուելով թեմից ես թքեցի Փրկչի տաճարում: Այս պատասխանի վերա բարի կրօնաւորը սկսեց ծիծաղել և խնայրեց նորան, որ այնոր մէջ չկար ոչինչ մեղք: «Մենք, որ կեկեղեցականներ ենք, աւելացրեց նա, մեղ ես պատահումէ այդ ամենօր:—Աւելի վատ, հայր սուրբ; անվայել է պղծելու այդպիսի կեղտոտութիւններով տաճարը, որտեղ պատարագ են մատուցանում Աստուծուն»: Դարձեալ քանի մի ժամանակ նորան քարոզելուց յետոյ այստեսակ սնոտաբաւութիւններ, մեր կեղծաւորված բարեպաշտը սկսեց յոգոց հանել, և լալ; որովհետեւ այս անդգամը լալիս էր կամենում էր:—«Ինչի ես լալիս, սիրելի որդեակ իմ? ասաց նորան սուրբ հայրը, երբ այն տեսաւ նա:—Ո՛հ! պատասխանեց ասպախարողը, խղճմտանքիս վերա ես ունիմ մի մեղք, որ ես երբէք չեմ խոստովանել և չեմ համարձակվում յայտնել նորան ձեզ. ամեն անգամ, երբ ես մտաբերում եմ նորան, չեմ կարողանում չ'թափիլ արտասուքներ, յուսահատվելով, որ երբէք չեմ կարողանայ ստանալ նորա արձակումը Աստուծու առաջ:—Ինչի մասին է քո խօսքը, որդեակ իմ, այդպէս խօսելով? Մի մարդ, թէն նա մեղանչած լինէր այն բոլոր յանցանքներով, որոնք կատարվել են աշխարհի սկզբից և որոնք կա-

տարվելու են մինչև դարերի վերջը, եթէ ապաշխարէր և ապաշաւէր այնպէս, ինչպէս դու ես անում, հաւատով պիտի լինէր արձակումը առանալու այն բոլոր մեղքերը խոստովանելուց յետոյ, այնքան մեծ են Աստուծո՛ւ ողորմածութիւնը և բարութիւնը! Ուրեմն ասա համարձակ ինչ որ ունիս Երոտի վերաւ. — ո՛հ, հայր սուրբ, ասաց Շապարէ եղբայրը, թափելով բոլոր ժամանակ դասն արտասուքներ, այս մեղքը չափազանց մեծէ: Ես դժվարանում եմ մինչև անդամ հաւատալ, որ Աստուծո՛ւ բարեհաճի ներել ինձ այն, եթէ ձեր աղօթքներով դուք չ'օգնէք ինձ նորան խելով չարժեղու: » Այս ասում եմ քեզ, առանց վախենալու ամենին: Ես քեզ խոստանում եմ աղօթել փրկչին քո համար: » Հիւանդը լալիս էր բոլոր և չէր խօսում: Նա երեսմէր փոքր էր համոզվել այս խօսքերից: Նա լալիս էր դարձեալ և բոլոր էր մնում յամառութեամբ: սուրբ հայրը սփսյւում էր նորան, խօսում էր նորա քաղցրութեամբ և գործէ դնում ամեն հնարը նորան վառահոթիւն և հաւատարմութիւն ազդելու համար: Բայց նա լուռ է միայն սուգ, հառաչանք և հեծեծանք, որոնք առաւել չարժում են նորա սրտի մէջ կարեկցութիւն դէպի ապաշխարողը: Սա վախենալով նորա, համբերութիւնը սպառելուց վերջապէս. « Որովհետեւ դուք ինձ խոստանում էք, ասաց նա նորան հոգոյ հանելով, Աստուծո՛ւն խնդրելու իմ համար, ձեզ խոստովանում եմ, հայր սուրբ, ձեզ խոստովանում եմ, որ լինելով դու ես փոքրիկ երեխա, ես անթեցի երկինք! ինչպէս դժվար է ինձ վերջացնել! Ես անթեցի իմ մայրը: » Այս խօսքը ասաց թէ չէ նորէն սկսեց արտասուիլ: Այն ժամանակ խոստովանահայրը նորան հանդատեցնելու համար բոլոր նորան. » միթէ դու կարծում ես, որդեակ իմ, որ այս մեղքը մեծ է? մարդիկ հայհոյում են Աստուծո՛ւն ամեն օր, բայց այնու ամենայնիւ, երբ նոքա զղջում են անկեղծութեամբ, որ նոքա հայհոյիւնն Նորան, Նա նոցա ներում է: Միթէ կարող ես դու սորանից յետոյ երկբայել Նորա ողորմածութեան մասին? Այդպիսիք Նորան և դադարիւր արտասուելուց: Եթէ դու մինչև անդամ նոցա թւից լինէիր, որոնք խաչիցին Նորան, դու կարող էիր այդ քո զղջմամբ յուսալ քո ներումը ստանալու: — Ե՛նչէք ասում? ասաց կենդանութեամբ Շապարէ եղբայրը: Անիծել եմ մայրը! իմ խեղճ մայրը, որ ինձ ման է ամէլ ինն ամիս իւր արգանդի մէջ դիչեր և ցերեկ, որ ինձ հարկւր անդամից աւելի վաթաթիւն է իւր վզին! Աս չափազանց մեծ մեղք!; և երբէք չի լինի սա ինձ ներում, եթէ դուք չ'եք խնդրի Աստուծո՛ւն եմ համար բոլոր այն ջերմասնորութեամբ, որին ընդունակ էք դուք: » խոստովանահայրը տեսնելով, որ հիւանդը չ'ունի ոչինչ աւելի ասելու, օրհնեց նորան և ավելց արձակումը, համարելով նորան բոլոր մարդիկներից ամենախոնհմ և ամենասուրբ մարդ: Երբ հետև նա հաւատում էր որպէս աւատարմի խօսք այն բոլորը, ինչ որ լսել էր, Հա՛ն և ով չէր հաւատալ? ով կարող էր երևակայել, թէ մարդս ընդունակ կ'լինէր մինչև այն աստիճան ճշմարտութիւնը դաւաճանելու իւր

կեանքի վերջին բոլէրու? «Որդեակ իմ, ասաց նա յետոյ նորան, ևս յոյս ունիմ, որ դու շատ կ'առողջանաս Աստուծու օյնութեամբ; բայց եթէ նա կամենայ կոչել քո մաքուր և սուրբ հոգին դէպի ինքը, ուրախ կ'լինէիր արդեօք, որ քո մարմինը թաղվէր մեր վանքի մէջ? — Այո, հայր սուրբ իմ, և ես նեղացած կ'լինէի, եթէ նա ուրիշ տեղ թաղվէր, որովհետեւ դուք ինձ խոստացաք Աստուծուն արօթիլու իմ համար և ես միշտ ունեցել եմ մի առանձին յարգ դէպի միաբանութիւնը: Բայց ես սպասումեմ ձեզանից մի ուրիշ ողորմութիւն. խնդրումեմ ձեզ այն ինչ կ'դաք ձեր վանքը ուղարկել ինձ, եթէ թոյլ էք տալիս ինձ, մեր Փրկչի ճշմարիտ մարմինը, որ դուք պատարադեցիք այսօր առաւօտ: Ես ցանկանումեմ ընդունել նորան, թէ և բոլորովին անարժան եմ նորան, նոյնպէս և վերջին օծումը, որ, եթէ ես ապրել եմ որպէս մեղաւոր, գոնէ մեռնեմ որպէս բարի քրիստոնեա:»

Սուրբ հայրը պատասխանեց նորան, որ նա յօժարութեամբ համաձայն է; նա շատ գովեց նորա եռանդը, խոստացաւ նորան կատարել ինչ որ նա ցանկանումէր և բռնեց իւր խօսքը:

Երկու Ֆլորենտացիները, որոնք շատ էին վախճնում, որ Շապալէ եղբայրը նոցա չ'լսարէր, կանայնէլին միջնորմի (перегородка) ետեւից, որ բաժանումէր հիւանդի սենեակը նոցանից և ունկնդնելով ամեն ուշադրութեամբ, նոքա լսել էին բոլորը ինչ որ ստումէր հիւանդը կրօնաւորին, որից շատ ինչ փոքր էր մնացել չ'չարժէր նոցա ծիծաղը: «Սա ինչ մարդ է՝ ասումէին նոքա ժամանակ ժամանակ: Տես թէ ոչ ծերութիւն, ոչ հիւանդութիւն, ոչ յայտնի մահի մերձաւորութիւն, ոչ ևս Աստուծու երկիւղ, որի դատաստանին նա պիտի քանի մի բողբոջներից ներկայանայ, չ'կարողացան դարձնել նորան անիրաւութեան ճանապարհից և արգելել մեռնել այնպէս, ինչպէս ասրել է:» Բայց տեսնելով, որ նա ունենալու է թաղման հանդէսը, եղական գործ, որի մասին մտածումէին նոքա, շատ փոքր էին անճանդատանում նորա հոգու վիճակի համար:

Փոքր ժամանակից յետոյ Շապալէին արդարեւ բերեցին որբութիւն: Նորա ցաւը աւելացաւ և այս արդար մարդը մեռաւ նոյն օրի երեկոյն, վերջին օծումը ստանալուց յետոյ: Երկու եղբայրներ շտապեցին խնայելու կրօնաւորներին, որ նորա թաղման պատրաստութիւն տեսնեն և գան, սովորութեան համեմատ, սաղմոս կարդալու հանդուցածի վերա:

Այս լուրից յետոյ այն սուրբ հայրը, որ խոստովանեցրել էր հանգուցածին, զնաց վանահայրը գտնելու և ժողովել տվեց միաբանութիւն, երբ հաւաքվեցան բոլոր միաբաններ, նա ասաց նոցա, թէ Շապալէ եղբայրը ապրելէր միշտ սրբութեամբ, որքան միայն նա կարողացել էր իմանալ նորա խոստովանութենից և թէ նա չէ երկբայում, որ Աստուած դործելու է նորա ձեռով բազմաթիւ հրաշներ; նա հաւատացրեց նոցա հետեւաբար, թէ հարկաւոր էր ընդունել այս սուրբ մարդի մարմինը աստուածաշատութեամբ և պատուով: Միակերպ զխրահաւաս վանահայրը

և բոլոր կրօնաւորները համաձայնեցան և ամենեքեան դնային հանդէսով, զիչեր անցկացնելու աղօթքներով հանգուցածի մօտ : Միւս օր իւրեանց շապիկներ և մեծ չուրջառներ հագած, զիւրքը ձեռին, խաչը առաջ տանելով, նոքա դնային այն սուրբ մարմինը առնելու և բերեցին շքեղ հանդէսով իւրեանց եկեղեցի, հետ ոռննալով ժողովուրդի մեծ բաղմութիւն : Նորան խոստովանեցնող հայրը բարձրացաւ նոյնմամ ամբիոն և հրաշարի դրծեր պատմեց հանգուցածի մասին, նորա կեանքի, նորա պատերի, ողջախոհութեան, պարզասրտութեան, նորա անմեղութեան և նորա սրբութեան մասին : Նա չմոռացաւ ուրիշ գործերի հետ պատմել և այն ինչ որ երջանկահոյի Շապուլէն ասել էր նորան որպէս նորա ամենամեծ մեղք և սուրբ հօր զով ծղլւած աշխատութիւնը հանգուցածին հասկացնելու, թէ Աստուած ներելուէ նորան այն մեղք : Յետոյ այսգործը պատճառ դնելով իւր լսողներին քննելու, նա դառնումէ զէպի նոքա և աղաղակումէ. «Իսկ դուք, մեղաւորներ, որ ամենափոքր գործի համար հայհոյումէք Փրկչին, Աստուածածնին—նորա մօր և Արքայութեան բոլոր սուրբերին, կարծումէք միթէ, թէ Աստուած կարողէ ձեզ ներել ? » Նա շատ ընդարձակիկեցաւ նորա ողորմածութեան, նորա արդարութեան և նորա խղճմտանքի անչափ ազնւութեան վերա : Մի խօսքով նա խօսեց այնպիսի զօրութեամբ և պերճախօսութեամբ, նորա առաքինութիւնների վերա և այնպիսի մի տպաւորութիւն գործեց իւր լսողներին վերա, որ այն ինչ վերջացաւ պատարազը, տեսան, որ շուրջ ժողովուրդը լալիս էր դառնապէս Շապուլէի մարմնի վերա : Ոմանք համբուրումէին ջերմեանդութեամբ նորա ձեռներ, ոմանք պատառումէին նորա հագուստ : և նոքա, որոնք կարողանումէին ստանալ նորահաղուստի մի փոքր կտոր, համարվումէին մեծապէս բաղդաւոր : Որպէս զի ամենեքեան կարողանան նորան տեսնել, նա զրլած էր այնտեղ բոլոր օր : և երբ վիչերը հասաւ, նորան թաղեցին առանձին հանդէսով, մի մատուռի մէջ : Միւսօր առաւօտից սկսեց դալ նորա գերեզմանի վերա բոլոր ժողովուրդը բաղմութեամբ, ոմանք—նորան պատելու և փառաւորելու, իսկ ուրիշները—իւրեանց աղաչանք մատուցանելու համար : սոքա մոմ վառելու, իսկ առաջինները—իւրեանց արած ուխտադրութեան համեմատ մոմեղէն պատկերներ պատկերի վերա կախելու : Վերջապէս նորա սրբութեան համբաւը այնպէս տարածվեցաւ և արմատացաւ ամենեկուն մաքերի մէջ, որ քանիմի տեսակ պատահած ձախորդութիւնների մէջ դառնումէին միայն բացառապէս զէպի նա պաշտպանութեան և խնամակալութեան համար : Նորան կոչեցին սուրբ Շապուլէ և մինչև այն ատիժան հասցրին իւրեանց մօքի յափշտակութիւնը, որ սկսեցին հաստատել, որպէս թէ Աստուած գործել էր և գործումէր ամեն օր բաղմութիւ հրաշներ նորա ձեռով :

Այսպէս ապրեցաւ և մեռաւ Շապուլէ Գիւպրան, որ դառնկեցաւ սուրբերի կարգում, ինչպէս իմացաք այս մեր պատմեալով :

ՄԻ ՕՐ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ: (Համակ, Թարգմ․ ռուսերէնից):

Օգոստոս, 1864, Թիֆլիս:

Պաշտօնական ծանուցում էիր ասում, բարեկամ, երբ հաստատում էիր, որ մի օրում կարելի չէ ոչինչ տեսնել առաւել հետաքրքիրը այս հետաքրքիր—քո խօսքով—քաղաքի մէջ: Բայց ես, ինչպէս տեսնում ես, ստօիկ (1) եմ այս բառի բուն նշանակութեամբ, այն նշանակութեամբ, որ ունի սա այն հիւրանոցների խօսակցութեան մէջ, որոնց ես Թոդեցի և որտեղ առաջարկում եմ քեզ զվարճանալ առաջնան ալէս նոցա բոլոր դատարի գեղեցկութեամբ—և ես բաւականում եմ այն սակաւով, ինչոր կայ...: Բայց ես արդէն տեսնում եմ—դու Թիֆլիցիւրի երեսդ. դու չես սիրում, երբ ես սկսում եմ նախատել և հայհոյել: Դու ասում ես, որ մարդ ծնվում է ոչ թէ մտածելու և հայհոյելու, բայց սպրկելու համար... և նամակներ գրելու, կ'աւելացնեմ ես ինձանից: Բայց դու կամենում ես նորէն բերանիցս խօսք առնել, կարծես դու նորէն կրկնում ես, որ կեանքի մէջ նկատողի ուշադրութեան արժանի է այն միայն, ինչոր ծածկը վաճէ ուրիշներից դիմակի (մասկի) տակ... և այդով որպէս թէ կամենում ես խել ինձանից ցանկութիւն իմ նամակը շարունակելու, ակնարկելով այդպիսի նուրբ կերպով, որ մի օրում ես չեմ կարողանայ նայել ոչ մի դիմակի տակ: Դու կարծում ես, որ քո նման, չ'նայելով, որ դու արդէն երկու տարուց աւելի (այսպէս է ցոյց տալիս մեր փոքրիկ քաղաքի տարեգրու-

(1) Մեր ընթերցողներից շատերը չ'զիտեն գուցէ «Ստօիկ» բառի նշանակութիւնը: Մեկնում ենք այդ բառը «Ստօա» կամ «Ստօիա» առանձին չ'ինձած տեղէր, Աթինքի մէջ Յունաստանում Այստեղ սկսվեցաւ Ստօիկեան ստված խմատատիրական դպրոցը: Այս դպրոցի հիմնադրողն էր Ջինոն խմատատիր (IV դարում թ. ծ. ա), Ջինոնը ուսուցանում էր, որ մարդը հասնում է և ը վան կ ու թ ե ա ն միայն այն ժամանակ, երբ նա անսայթաք ս ա ու ն ա ս ր տ ու թ ե ա մ բ տանում է կեանքի բոլոր օրատահարներ և հեղափոխութիւններ, բոլոր դժվարութիւններ և անբաւականութիւններ—ուրախութիւն և արտմութիւն, բաղադրութիւն և անբաղդութիւն: Այս սառնասրտութիւնը մանաւանդ պիտի ունենայ մարդը այնտեղ համար, որ բոլորը, ինչ որ լինում է, սկզբից ամենաճիշդ կերպով որոշված է լինելու մշտնջենաւոր բնական կտրկտրութեամբ կամ նախասահմանութեամբ (Fatum): Այսպիսի էր Ստօիկների ուսումը:

Թիւնը) աշխատումես նայել M me Emilie (տիկնոջ Եմիլի) դիմակի տակ, բայց մինչև այսօր դեռ դիմակից աւելի ոչինչ չես տեսնում, ես ևս այս կարճ միջոցում ոչինչ չ'եմ տեսնի այստեղ... Մխիթարովի, ես տեսայ այստեղի կեանքի երևոյթները բոլորովն առանց դիմակի— փողոցի մէջ : Մին աւելի ժողովուրդը կարելի է ճանաչել փողոցի մէջ, իսկ ես կամենում էի միայն տեսնել քաղաքը, և ոչ ճանաչել ժողովուրդը— ուրեմն այս պէտքէ լինի առաւել հեշտ... և ինձ բաւական է դեռ...

Ուրեմն դէպի գործ! բայց ինչից սկսել? Ես կամենում եմ տալ իմ նամակին ոչ ընդհանուր ձև, մանաւանդ որ սա գրութիւնն ո'չ ընդհանրամանն ընթերցողն համար (խնդրում եմ, չըվերաւորվես, բարեկամ!) և բաժանել սորան (այսինքն նամակը) զուխներ : Այսպէս :

I.

«ԵՐԿԻՐ»:

Մենք շատ յաճախ խօսում էինք քո հետ «երկրի» մեծ յատկութիւնների մասին... Մի զարմանալ, որ ես, ցանկանալով խօսել քո հետ Թիֆլիսի վերա, սկսեցի «երկրից» : այն, ինչ որ կամենում եմ պատմել, ոչ թէ հեշտ, նոյնպէս Թիֆլիսի առաջ :

Երբ ես հասնում էի վերջին ստատիօնին Թիֆլիսից առաջ, հազիւ կարողանում էի նստել անիծված սայլի մէջ— ով և քանի անգամ նորան չ'է անիծել— իմ ոսկրները ամենայն նոր զարկի հետ կարծես դուրս էին թափվում իւրեանց կաշեղէններից : Անհամբերութենից չարչարված, սայլերդի հետ սկսեցի այսպիսի խօսակցութիւն :

— Քանի վերստ կայ վերջին ստատիօնից մինչև Թիֆլիս?

— Չ'եմ իմանում, սղա՛... :

— Պաւ երևում է վաղուց չէ այստեղ ձիավար ես?

— Ես? վաղուց է... կարծես երեք տարի պէտքէ լինի շուտով...

— Եւ բոլոր ժամանակ այս ստատիօնի մէջ?

— Հրամեքք այստեղ... ես մանեմ դալիս միայն ճանապարհը այստեղ (և ցոյց տվեց իւր մարակով առաջում երևող ստատիօնի վերա), — և միւսը այնտեղ, — (և նա ցոյց տվեց մարա-

կով յեաին ճանապարհը) :

— Ինչպէս է այդ, որ դու երեք տարու մէջ երևի ամենայն օր անցնումես այստեղ, այս ստասիօնը և չ'զիտես—որքան մնումէ սորանից մինչև քաղաքը :

— Ինչիս պէտք է իմանալ ինձ այս?... Ես հասցնումեմ միայն մինչև այստեղը—նա նորէն ցոյց տվեց մտրակով ստասիօնի վերա—, իսկ այնտեղ ուրիշը կայ, ուրիշ ձիեր, և նա է տանում և վերստերը գիտէ, բայց ինձ ինչիս պէտքէ? Իմ գործը չ'է...

— Դու որ երկրից ես?

— Ես? Կրկնեց նա իմ հարցը :

— Հա՛ դու, ասացի ես բարկութեամբ, որովհետև յօրանջող սայլորդը դիպաւ քարին և սայլը այնպիսի զօրութեամբ խփկեցաւ և վեր թռաւ, որ ես փոքր էր մնացել դուրս թռչելի նորանից :

— Սօղա՞վիսից եմ, պատասխանեց սայլորդը, վայր քաշելով գլխարկը դէպի ականջ և խփելով ձիերին (մենք մօտեւումէինք ստասիօնին), որոնք սրնթաց կերպով մօտեցան կիսաշէն ստասիօնեան տան մուտքին :

— Սօղա՞վիսից, կրկնեցի ես իմ մէջ... Իստակ և պարզ «երկիր» է... Դու բարեկամ նորէն ծնումես երեսդ և մրհնջումես. «բառերին ես կաշում» :

II.

ԳԻՄՆԱԶԻՍՏ

Ա երջապէս ես Թիֆլիսի մէջ եմ : Շորերս հաղնեղուց յետոյ ես խփոյն պնացի պառելու իմ միակ բարեկամիս և մեր ընդհանուր ընկերին Նիկօ Հունեանին : Առաջին արտահայտած ձիավարին հարցրեցի. չ'զիտէ արդեօք որտեղ է Հունեանի տունը? Ձիապանը, կարծես, բաւական պարզ ասաց ինձ, բայց երբ ես ընկայ նեղ և ծուռ փողոցների լաբիրինտոսը, ես բոլորովին մոլորվեցայ : Թափառելով զանազան փողոցներում և թաղերում և կարդալով նոցա դժվարիմաստ անուններ, ես եղբակացրի, որ նոցանից չորս միայն անլանված էին յարմար և ճիշդ կերպով, այն է—Մեծ Ծուռթաղ, փոքր Ծուռթաղ (Большая и Малая Кривыя) «Ցիխտա և փառ» : Իսկ մնացածների մասին ես տու-

րակուսվեցայ, թէ ինչպէս մարդիկ կամեցել են կորցնել այնքան հնարագիտութիւն զանազան դժվարութիւնստ անունները գնելով, որոնք բոլորովին չ'են համեմատուած տեղին : Իմ կարծիքով հարկաւոր էր ասել 1 Յեխոտ, 2 Յեխոտ, 3 Յեխոտ Լայլէ; 1 Ծուռ, 2 Ծուռ, 3 Ծուռ, վերջապէս 1 Հոտած, 2 Հոտած, 3 Հոտած Լայլէ, ինչքան կամենումէք... և անունները արդէն պատրաստեն: Մին, միայն զանազանելու համար, կարելի է անվանել «Թողոտ» (1) : Վերջապէս ես, կարծես, հասայ իմ նպատակին, բայց կամեցած տունը գտնել չ'էի կարողանում: Իմ հանդէպ գալիս էր մի երիտասարդ գիմնազիստ, ինչպէս երեւումէր մօտ 17 տարեկան հասակի. նորա ընչացքը կարգին դուրս էին եկած, բայց դէմքը շատ հիւանդոտ և լղարված ունէր:

— Խնդրումեմ ինձ ասել, հարցրեցի ես իհարկէ ուսուսերէն, որ տեղէ Հունեանի տունը ?

— Հունեանի? կրկնեց գիմնազիստը; հա՛, այն փոքր տունը տեսնումէք? այս ասելով, նա մատով ցոյց տվեց փողոցի մէջ :

— Այնտեղ չ'է, շարունակեց նա, — մեծ տունը անցնել, փոքր տուն կայ, այնտեղ կ'ընի:

Ես իմացայ; բայց նորա խօսվածք չէի հասկանում թէ ինչէր նշանակում, և կրկին հարցրեցի :

— Խնդրումեմ ներել, կարելի է իմ հարցումը ձեզ անհամեստ թվիլի. դուք որ դասատան մէջ էք? — Գիմնազիստը խառնվեցաւ;

— Հինգերորդում, պատասխանեց նա, ես հիւադ էի և երկար ժամանակ դասերի չեմ գնացել :

— Երկար ժամանակ դուք չ'էք գնացել դասերիդ? — հարցրեցի ես, աշխատելով իմ ձայնին հաղորդել մեղմ և խաղաղ տօն:

— Ամբողջ տարի, պատասխանեց գիմնազիստը: Մինք ողջունեցինք միմեանց:

— Ես տեսնումեմ, բարեկամ, դու կարմրումես, — բայց ոչինչ չ'ես ասում (2):

(1) Ճանապարհորդիս խօսքերը վերաբերւումն անցած տարուն; այս տարի Թիֆլիսի քաղաքային կառավարութեան շնորհով փողոցները տօնելի էին, և յոյս կայ, որ այսուհետև առաւել մաքրվի քաղաքս: Խմբագր:

(2) Ազնիւ ճանապարհորդը կարողացելէ նկատել ուսուսկան լիզի թուրութիւն: Ոչ պակաս, բայց անհամիմատ առաւել շատ պիտի դար-

III.

ՄԻԱՄԻՏ ԱՌԱՋՆՈՐԴ—ԶԻՆՔՐՈՆԷ—

Գլխնապետի շնորհով եւ Հունեանի տունը դառայ։ Այն ինչ ձեռք մեկնելէի զանգակին, յանկարծ գուռը բացվեցաւ եւ սանդուղտի վերա իմ հանգիւղ ներկայացաւ իմ սիրելի Նիկօ Հունեանը։ Մենք միմեանց գլխախառնեցինք բարեկամաբար։

— Շատ ուրախեմ, շատ ուրախեմ, ասաց Նիկօն, երբ մենք դադարեցինք միմեանց գրկախառնելուց։ Բայց գիտես ինչկայ։ Եւ մի ժամից յետոյ պիտի զուրս դամ տունից։ Գիտես, ծառայութիւն է, աւելացրեց նա, կարծես իւրան արդարացնելու համար։ Երէկ գլխապետը (նաչաւնիկ) հրամայեց ինձ գնալ այսօր նորա մօտ առաւօտեան 11 ժամին, եւ ահա ես գնումեմ։ Իսկ դու, խնդրումեմ, եկ իմ մօտ, տեղաւորվիր ինչպէս քո տան եւ հանգստացիր։

— Շնորհակալեմ։ Եւ ժամանակ չ'ունիմ հանգստանալու։ Եւ ձեր մօտ եկել եմ միօրով։ Մինչև դու կ'վերադառնաս ծառայութենից, եւ կ'գնամ դեղարան եւ ուրիշ տեղեր ինձ աւրած յանձնարարութիւններ կատարելու... Միայն ինձ հասկացրու, ինչպէս գտնեմ դեղարանը։ Նիկօն հասկացրեց եւ մենք բաժանվեցանք։ Նա դէպի իւր նաչաւնիկը, իսկ ես դեղարանը։

Մի քանի փողոցներ անցնելով եւ, կրկին չ'իմանալով թէ ուր եմ գնում, կանգնեցայ։ Բարեբաղդաբար տեսայ, որ իմ հանդէպ մի մարդ էր դալիս վրացի շորեր հագած։

մանաւր աշխարհին, եթէ պատահէր շայ ուսումնասունը երիտասարդը եւ հարցը լինէր հայկական, երիտասարդի մայրենի, լիզի մասին։ Հիմա մենք ոչինչ հայկական պատմութեան վերա, որի ինչ լինելը, գուցէ եւ անունը, չ'ունի լսած մեր սիրելի երիտասարդը։ Մենք հեռու ենք եւ բոլորովին հեռու այս դործի մէջ երիտասարդին մեղադրելուց. այսպէս անել—նշանակումէր չ'իմանալ դործի էութիւնը եւ դատել վերիվերտ։ Սորա հետ հարկաւոր չէ մոռանալ, որ այս երիտասարդները պիտի առաջ գան ժամանակով մեր աշքեր, մեր քաղաքացիներ։ Մենք հաւատացած ենք, որ կ'գայ մի օր, երբ մեր սիրելի երիտասարդները կ'ցանկանան իմանալ իւրեանց ազգի պատմութիւնը եւ մենք պտտրաւտ ենք նոցա տալու հնարներ։

Խմբագր։

— Թոյլ տփեցէք հարցնել որտեղ է գեղարանը?

— Ձեզ գեղարան է հարկաւոր? ես ես գնումեմ այն կողմը
և կարողեմ ձեզ առաջնորդել. դնանք միասին:

— Շատ ուրախեմ:— Մենք ճանապարհին սիսեցինք խօսել
և ես նկատեցի, որ իմ առաջնորդը ինձ Ֆրանսիացի կարծեց
իմ մօրուքի պատճառով:

— Ասացէք խնդրումեմ. ձերերը առհասարակ վատ են խօսում
ուսում ուսներէն, իսկ ձեզ ճանաչել ես դժվար է?

Չկամենալով նորան մոլորութենից ազատել, ես պատաս-
խանեցի, որ ես երկար ժամանակ սովորումէի ուսներէն:

— Հա այդ շատ լատ է: Բայց ձերերը միշտ այդպէս են:
Նոքա եթէ մի ժամի համար եւս դան մեր մօտ վաճառակա-
նութեան համար, կ'տեսնես, որ արդէն հասկանումէ և խօս-
ումէ այստեղի կերպով ուսներէն: Իսկ Ռուսը Աստուած
գիտէ նոցա և ծերանումէ այստեղ, բայց մի բառ եւս չէ
կարողանում սովորել—գիտէ միայն «մօխտա» «մօղի»:

Այդ ժամանակին մենք անցնումէինք բաւական գեղեցիկ և
մեծ տան առաջ:

— Ում տուն է սա? հարցրեցի ես:

— Ում? իհարկէ Հային: Նոքա մեղանից փողեր են վաստա-
կում և տուներ են շինում... Ըարհուրելի ազգ: աւելացրեց նա
բարկութեամբ:

— Հա, հիանալի տուն է, գեղեցիկ տուն է, նկատեցի ես շը-
նորհակալութեան ձևով իմ չիչերօնէին:

Երևի, կամենալով ինձ վրէժխնդիր լինել, հարցրեց ինքնա-
հաւանութեամբ:

— Ձեր մտ, Ֆրանսիաում, իհարկէ այսպիսի տուներ չկան?

— Ինչէք ասում? այնտեղ այսպիսիները չ'են էլ երևում...
այնտեղ բոլորը վեց յարկանոցներ են.— Ես փոխեցայ ութ յար-
կանոցներ ասել, որ կասկած չ'մանէ իմ խօսքի անկեղծութեան
մասին: Եւ իմ կարծիքը բոլորովին ուղիղէր: Վրացին կաս-
կածաւոր կերպով շարժեց գլուխը և աւելացրեց.

— Միթէ կարելի է? ասացէք, խնդրումեմ: Ես չգիտէի եւս
... Եւ հանաք չէք անում, հարցրեց նա ինձ, ինկվիզիտորի
պէս իմ երեսը նայելով:

— Ամենևին չէ: Ձեզ հաւատացնումեմ. չէ!

— Ասացէք, խնդրումեմ: Իսկ ես՝ կարծումէի, որ բոլոր աշխարհի վերա թիֆլիսից մեծ և գեղեցիկ քաղաք չ'կայ... Իսկ դուք ասումէք «վեց յարկանոցներ»: Ճշմարիտ ես այս ամենևին չեմ կարծել:

— Դուք երևի թիֆլիսից երբէք դուրս ելած չ'էք?

— Չ'է, փառք Աստուծուն, չ'եմ դուրս եկել: Վախճան տարուն հասել եմ. Աստուած ինձ ողորմելէ և չ'եմ դուրս գնացել քաղաքից: Այժմ ահա պիտի մտնեմ այն փողոցը, բայց Ձեզ մինչև դեղարան կ'հասցնեմ:

— Շնորհակալեմ Ձեզանից: — Վերջապէս մենք հասանք և բաժանվեցանք:

IV.

ՅԵՏ ԿԱՆԳՆԵՅՐՎԱԾ ԱՍՏԻՃԱՆԱԻ ՈՐԷ «ՉՀԱՍ ԱԶՆԻԱԿԱՆՆԵՐԻՅ:

Յիշված տունից դուրս դալով ես վերադարձայ դէպի Հունանը: Ես հանդիստ գնումէի, մտածելով կարծիր ներկի դարմանալի յատկութեան վերա: Իմ առաջ գնումէր նմանապէս ծանր քայլելով մի պարոն, որ հագած ունէր բարակ սև մահուկից սիւրառակ դեղին կոճակներով: Բայց ես կարողացայ սեռնել մի կողմը, յետին կողմը, որ գեղեցիկ էր, իսկ միւս երեք կողմեր չէին երևում: Նորա վարտիկը թխպագոյն էր և չորս վերջով բարձր հողից արդէն վերջանումէր: Կօշիկները բոլորովին թեքվել էին մի կողմ: Պարոնս ինչպէս երևումէր արտադրողէր կամ քաղաքական գրագիր: Նա գնումէր բոլորովին անհաստատ քայլերով և մի ինչ քթմնջումէր իւր քթի տակ: Ես մօտեցայ և լսումէի, ինչպէս դատումէր... Այստեղ ես թողնումեմ այն խօսքերը փոքր մի խնայելով պատշաճաւորութեան ամենաներողամիտ կանոններ...

— Յուցա՛, շարունակեց նա, առողջ ես, բարեկամ! պա՛, պա՛, պա՛... Գինեղէն ես վաճառում? Բաջ ես. ճշմարիտ քաջ: Բայց այնուամենայնիւ պարտք չ'ես հաւատայ, աւելացրեց նա յանկարծ:

— Չ'եմ հաւատայ, ծանր պատասխանեց Յուցան: Պարտք տալը չ'կայ:

— Իսկ ծառայութեան համար? հարգրեց պաշտօնագրերիը:

Եւ նորա երեսը մի րոպէի մէջ, կարծես, փայլեց :

— Ինչի համար? ինչ ծառայութեան համար? հարցրեց Յուցան :

— Ահա ինչի համար! Այս ինչի տախտակիդ վերա, ուղիղ չես գրել հարկաւորը? Այնտեղ Յուցաի մօտ գետնի վերա ընկածէր նշանակ այս վերնագրով «կախութեան գինու և զանազան խմիչների պանդոկ» (Подвалъ кахетинскихъ винъ и разныхъ напитков); Այս վերնագիրը նոր էր գրված, դեռ չէր չորացել և նորա գրող վրեւորը իւր ներկերով կանգնած էր այնտեղ :

— Հարկաւոր էր գրել, շարունակեց պաշտօնադուրիլը, որ պանդոկը քո է; Թէ չէ այստեղ գրվածէ իբր պանդոկը քոն չէ :

— Ինչպէս? հարցրեց Յուցան, որ, ինչպէս երեւումէր, վատ էր հասկանում գործը, բայց վերջին խօսքերով նեղացած, ումնէ պանդոկը? Իհարկէ իմն! աւելացրեց նա :

— Զ'է, քոն չէ :

— Զ'է, իմն է :

— Կարդա՛, եթէ չես հաւատում :

— Ինքդ կարդա՛, տաքացած ասաց Յուցան :

— Հա՛, ես տեսնումեմ, գրվածէ «պանդոկի կախութեան գինու» և ո՛չ քո :

Այսպէս կ'մտածէն ամենեքեան : Տո՛ւր մի բաժակ օղի, ես խորհուրդ կտամ, թէ ինչպէս պէտքէ ուղղել սխալը :

— Եւ եթէ ճշմարիտ այսպէս գրված լինի, որ իմն չէ պանդոկը, ինչ անել, նորէն արտագրել! Թանկ կ'նստէ :

— Նորէն գրել տալ չէ հարկաւոր; դու միայն մի բաժակ օղի տո՛ւր, իսկ ես երկու տառ կ'դնեմ, ուր հարկ է, — և լաւ կ'լինի :

— Հա՛ եթէ այդպէս է, կ'տամ :

— Կ'տաս? չես խաբի?

— Կ'տամ, կտամ, ինչի համար խաբել :

— Ուրեմն գրի՛ր, դարձաւ պաշտօնադուրիլը դէպի վերնագրողը : Ահա այնտեղ և այստեղ հարկաւորէ Ի տառը : Վերնագրողը գրեց : Դուրս եկաւ վերնագիրը բոլորովին առանց իմաստի : Յուցան բաւականացաւ. պաշտօնադուրիլը մտաւ պանդոկը : Ես ևս գնացի իմ ճանապարհ : Անբա՛ղդ, միմնջու՛

մես դու, բարեկամ! Հանդարտ, ասումեմ ես քեզ; լուռ կ'աց
և դու կրկին լռումես,—լռումես և լսումես: Որտեղից այդ-
քան համբերութիւն? զարմանալի գործ!

VI.

ՊՕԼԻՏԻԿ (քաղաքագէտ):

Երբ ես վերադարձայ Հոլանտանի մօտ, նա արդէն տան էր
և սպասումէր ինձ: Մենք խօսումէինք նորա հետ սորա—նորա
և փոքր ինչ և քո վերա, այլև ծաղրէինք անում քեզ; խօ-
սումէինք իմ առաջադրութիւնների, և իմ ճանապարհոր-
դութեան վերա արտօսահամանում; վերջապէս վճռեցինք և
այն, որ կարելի է կրկին չդառնամ դէպի այս Կով-
կասը: Նիկողոսը ցանկացաւ ունենալ իմ Ֆօտօգրաֆիկական
պատկերը, և որովհետև ես պատրաստ չ'ունէի, խոստացայ
ճաշից յետոյ գնալ և նկարել տալ: Նիկողոսը ճաշումէր տան
և, ինչպէս Թիֆլիսի մէջ առհասարակ, ուտումէր և խմումէր
լաւ; ես յետ չ'էի մնում: Ճաշի ժամանակ մեր խօսակցութիւնը
մանաւանդ կենդանութիւն ստացաւ: Նիկողոսը իհարկէ հայ-
հոյումէր շատերին, և այստեղ ես յետ չ'մնացի: Սկսեցինք
միասին հայհոյել թէ աջ թէ ձախ և տաքացանք մինչև այն
աստիճան, որ չ'նկատեցինք նաև ծառաի երկմիտ ժպիտը:
Թէև նա լսումէր, բայց, ինչպէս երևումէր, չ'էր հասկանում
մեզ: Միթէ կարելի էր այնպէս կովել և փառաւորապէս ճա-
շել, ինչպէս մենք էինք անում? Եւրոպային ևս հասաւ մե-
ղանից, իսկ Ասիայի մասին—ինչ ասել կայ: Մենք այն ժամա-
նակ միայն մտքի եկանք, երբ ճաշը վերջացրինք: Յետոյ սկը-
սեցինք ծխել, սուրճ խմեցինք, բայց արդէն չ'էինք կովում,
թէև վայրապար ակն էինք քաշում,—այս իհարկէ չ'էր արգե-
լում մեզ լաւ սուրճ խմել և գեղեցիկ թաբաքօ ծխել:

—Ինչ է, կ'գնաս պատկերդ հանել տալու? հարցրեց Նիկողոսը:

—Գնանք:

Մենք վեր առանք մեր գլխարկները և տունից դուրս եկանք:
ճանապարհին բարձրացաւ զարհուրելի փոշի; աչքերս լրկեցան,
չ'էինք կարողանում շունչ քաշել, մանաւանդ լաւ ճաշից
յետոյ: Մենք ինչպէս որ է հասանք առաջին Ֆօտօգրաֆի բը-

նակարանը : Առաջին սենեակի մէջ տեսանք մենք , բացի Փօ-
տոգրաֆից և նորա ընկերից , Հինգ—վեց այցելուներ : Նոքա ,
կարծումեմ , մտեղէին այնտեղ խօսելու կամ ապահովվելու փո-
շուց : Նոքա բոլորեքեան տեղացի էին , ինչպէս և Փօտոգրաֆը
և նորա ընկերը : Մենք ևս չստեցանք և սկսեցինք նայել պատ-
կերներին : Նիկողոսը գտնում էր նոյա մէջ իւր բարեկամնե-
րին և զանազան նկատողութիւններ էր անում : Մենք խօ-
սումէինք ռուսերէն : Յետոյ մեզ մօտեցաւ ինքն ա էրը , մենք
հարցրեցինք զինք և ես գնացի հանվելու , իսկ Նիկողոսը մը-
նաց նայելու : Փօտոգրաֆի ընկերը մնաց հիւրերի հետ : Երբ
մենք վերադարձանք , հիւրերը չկային : Մենք կրկին նստեցանք
սպասելու , թէ ինչ կ'ասէ Փօտոգրաֆը , լաւ նկարվեցաւ թէ
չէ : Մինչ մենք նստած էինք , Փօտոգրաֆի ընկերը դարձաւ
դէպի ինձ հարցով :

— Խնդրումեմ ինձ ասացէք , դուք երկար ժամանակ է կով-
կասի մէջ էք :

— Ես ասացի որքան :

— Իսկ առաջ փարիզում էք բնակվել ? կրկին իմ ընչաց-
քներս ինձ Ֆրանսիացի կարծել տվեցին ! բայց ես չկամե՞նալով
ինձ դադանածածուկ պահել իմ խօսակցի առաջ , ասացի իմ
ով լինելու : Նա մի փոքր զարմացաւ , ոչ թէ իմ , բայց իւր
սխալվելուն վերա , ինչպէս վերջում երևեցաւ :

— Բայց մենք այստեղ առանց ձեզ խօսումէինք , շարունա-
կեց նա , ձեզ Ֆրանսիացի կարծելով և զարմանումէինք թէ
դուք ինչպէս մաքուր ռուսերէն էիք խօսում : Բացի դորանից
մենք լսեցինք , ինչպէս դուք քանի մի խօսք Ֆրանսիարէն ա-
սացիք , և անկասկած կարծեցինք , որ դուք Ֆրանսիացի էք
.... և , խոստովանումեմ , ուրախացանք

— Ինչի վերա , ընդմիջեցի ես զարմանալով :

— Մեզանից մին ասումէր , որ եթէ Ֆրանսիացին խօսումէ
այդպէս լաւ ռուսերէն , սորանով երևումէ այն աղբեցութիւն ,
որը այժմ Ռուսերը ունին Ֆրանսիացիներին վերա Մենք այս
կերպով այս բացատրեցինք

Այս ժամանակ մտաւ լուսանկարիչը և յայտնեց , որ պատ-

Յերը լաւ է դուրս եկել; ես կանխիկ վճարեցի փողը, և Նիկոլոզոսին յանձնեցի ստանալ պատկերները. մին առնել իւր համար, իսկ մնացածները ուղարկել ինձ N^o քաղաքը: Մենք դուրս եկանք, ես դնացի սափրիչի մօտ, որ Հայ էր, բայց տունը պահուէր Ֆրանսիական ձեռով, և կտրէր տվեցի մօրուքս:

VII.

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ:

Մենք անցնումէինք մատենադարանի մօտ:

— Գիտես ինչ կայ, ասացի ես Նիկոլոզոսին, ես կամենումեմ մտնել ձեր մատենադարան տեսնել մատեանների ցուցակը, կարելի է գտնեմ այն, ինչ որ ինձ շատ հարկաւոր է:

— Ինչէ քեզ հարկաւոր, կարելի է կամենումես մի վկայութիւն գտնել?

— Հա. ինձ անշուշտ հարկաւոր է մի վկայութիւն; ես դադարեցրեցի մի նշանաւոր աշխատութիւն այս պատճառով: Ինչ է մտնումները?

— Ուր?

— Մատենադարանը:

— Հա, մոխր, եթէ կամենումես: Բայց դու դեռ չգիտես, որ մեր մատենադարանը շատ լաւ է և բացի սորանից ունի մի դերազանց արժանաւորութիւն...

— Աւելի լաւ, աւելացրեցի ես, եթէ լաւ է, ուրեմն ես հաւաստի եմ գտնել այնտեղ այն, ինչ հարկաւոր է ինձ:

— Կարելի է և գտնէիր, եթէ սա չ'ունենար այդ բացառական արժանաւորութիւն...

— Այո ինչպէս, ինչն ասում? ես քեզ չեմ հասկանում... ինչ արժանաւորութիւն? սկսեցի ես անբանալի:

— Նա միշտ կողպւած է:

— Այս ինչ ասել է: Ինչի է կողպւած?

— Գիտեմ, որ կողպւած է և ուրիշ ոչինչ... մի օր կարգաւորումեն, մի օր ընտրումեն, մի օր շինումեն, և միշտ կողպւած է:

— Եւ ոչ որ չ'է գնում?

— Չարմանալի մարդ ես ճշմարիտ! Միթէ խողովակից կարելի է մտնել?

— Հա՛ ճշմարիտ է, համաձայնվեցայ ես վերջապէս :

Ինչ անոս. ես չկարողացայ վկայութիւն գտնել...

VI.

ՓԱՐԻԶ.

Մենք զբօսնումէինք երկար ժամանակ բուլվարի և պարտէզի մէջ: Վերջապէս բոլորովին մթնացաւ, Այժմ գնանք իմ մօտ, հրաւիրեցի ես Նիկօին: Խմենք թէյ, ուտենք մի փոքր ինչ և ես կ'երթամ: Մենք գնացինք:

Հարկաւոր է քեզ գիտնալ, բարեկամ, որ անյաջող հանգամանքների զօրութիւնների որոնք ինձ պատահեցան այստեղ, այնպէս մեծ էին, որ չնայելով քո զգաստացնելուն և իմ սեփական չկամենալուն, ես պիտի իջեանէի փարիզ ստիված հիւրասան մէջ: Բոլոր հիւրատուններ լցված էին: Փարիզը առաջեան տէս ցեխոտ էր, անմաքուր և պատրաստ աւելորդով առնելու: Ես պահանջեցի մի շիշ գինի: Բերեցին: Ես ինքս տեսայ, ինչպէս ծառան վազեց դիմու համար պանդոկը:

— Ինչ արժէ շիշը? հարցրեցի ես ծառաից, գինու ճաշակը առնելու յետոյ:

— 40 կօպէկ:

— Ինչպէս 40 կօպէկ, երբ այսպիսի գինին նոյն պանդոկի մէջ, որտեղեց դու բերեցիր, արժէ 20 կօպէկ?

— Պանդոկի մէջ իսկապէս 20 կօպէկ է, բայց այստեղ 40 կօպէկ է: պակաս չ'է կարելի:

Ճանապարհ ընկնելուց առաջ բերեցին ինձ հաշիւ և նորա մէջ բոլորը մին երկուսով նշանակված: Ես և Նիկողոսը ողջունեցինք միմեանց. ժամանակ էր ճանապարհ ընկնելու... և մի քանի ժամից յետոյ ես արդէն ճանապարհի վերտ էի դէպի №.....

Ահա, բարեկամ, ես հաղորդեցի քեզ ամենայն արդար խղճով բոլոր տեսածս և լսածս մի օրի մէջ այս կէս—երես պակաս, կէս—ասիական քաղաքում: Եթէ ես վերադառնալու լինիմ, կ'աշխատեմ այնտեղ քանի մի օր անցկացնել և այն ժա-

մանակ աւելի մօտ կ'ծանօթանամ նորա հետ և հաշիւ կ'տամ քեզ։ — Եթէ թոյլ կ'տաս և եթէ չեմ մեռնի մինչև այն ժամանակ։ Ուրեմն եթէ չեմ մեռնի, մինչև ց'կրկին տեսութիւն։ Մենք դեռ կ'տեսնվինք։

Ա. Պ... ունի։

Նորընտիր զինուորի նամակ Ա. ֆրիկաից իւր նորա-

հարսի մօտ, Ֆրանսիա։

(Թարգման". Բերանժէից)

Ողջոյն քեզ, ընկեր... ահա իմ լուրեր։

Մեր խիստ պատերազմ վերջացաւ արդէն։

Փառք և յաղթանակ ստացան ուրիշներ։

Բայց ես զրկվեցայ իմ քաջ ձեռներէն...

Թէպէտ մենք սակաւ չ'չարչարեցանք

ֆոխադարձ անխնա այն սաստիկ կրակում,

Բայց և յաղթեցինք, բոլորը առանք։

Միայն երկու գունդ մնացին իմ մէջքում։

Հիւանդանոցում արդ' մեռնումեմ ես,

Եւ արիւնահաւ մարմինս դնեց։

Ահա այն ոսկին ուղարկումեմ քեզ,

Որ մարմնիս համար նա արդէն ինձ տվեց։

Եւ որովհետեւ ես պէտքէ մեռնիմ,

Եւ իմ մահ արդէն առաջս է կանգնած,

Ես մտածեցի, որ, սիրելիդ իմ,

Գոնէ դու շահվիս, չ'լինիս զրկված։

Ո՛հ... դառնէ լինել ինձ մենակ թաղված

Երկրի մէջ հեռու իմ Հայրենիքից,

Լաւ էր, եթէ տան լինէի մեռած,

Զրկվելու չ'էի քո արտասուքից։

Իմ վերա գուցէ խաչ կանգնած լինէր,

Իմ գերեզմանիս — փորձելու իմ սէր —

Գուցէ թէ դար տես սիրեցած ընկեր,

Եւ «սիրումեմ» ձայն նա նորէն լսէր։

Եւր ես մօրս հետ բաժանվումեմ,

Ծերուհի սաստիկ հիւանդ էր արդէն :
Այժմ կ'իմանայ : մեռել է որդի :
Կ'մեռնէ անշուշտ նա, նոյն իսկ րոպէն :

Նա գուցէ հիւանդ չէ այժմ, անուշեղ, անց
Բայց երբ կ'կարգայ նա այս իմ նամակ,

Զի կարողանայ ոչ մի բառ տեսլ...

Նոյն տեղ կ'մեռնէ նոյն իսկ ժամանակ :

Իմ փոքրիկ շնիկ—իմ բարի Ֆինդալ—

Ուղարկումեմ քեզ ինձանից ընծա :

Սիրիւր և չտաս նորան իմանայ :

Ո'չնչով այս իմ յանկարծակի մահ :

Ֆինդալ յոյս ունէր—այս գիտեմ արդար—

Տեսնել իւր տէրին քաջ կ'օգնէր դարձած,

Եւ կ'սկսէ լալ անողորմաբար,

Երբ նա կ'իմանայ թէ ես կամ մեռած :

Ողջ եղի՛ր... մի'լար... ես հրաժարվումեմ...

Ես քեզ չեմ կարող տեսնել առաւել...

Զօրքում, ուր արդէն ահա մտնումեմ,

Ո'չ ոք կարող չէ արձակուրդ առնել...

Եւ քահանային ահա կանչեցին :

Ինձ պատրաստումեն հեռու ճանապարհ...

Ահա իմ վճիռ արդէն կարգացին...

Ողջ եղի՛ր, ընկեր... ինձ մի' մոռանար...

15 դեկտ. 1864 :

Իյսան Բագրատունի :

Հռչակաւոր Բերանժէն ծնվեցաւ Փարիզում, օգոստոսի 19-ին, 1780 թւականին, իւր աղքատ և ծեր դերձակ—պապի տան մէջ : Իւր ծնունդի օրին նա անվանվեցաւ Պետրոս—Յովհաննէս, արևմտեան Եւրոպացիների սովորութեան համեմատ, որոնք տալիս են մանուկին երկու երեք մինչև տասն երկու անուններ : Բերանժէի առաջնական Պետրոս Յովհաննէս անուններ էին արդարև բարի նախադրեալութիւն : Նորա ծնողներ, ինչպէս երևումէ, չ'ունեցան մեծ ներգործութիւն նորա կրթութեան վերա : Ինն տարեկան մանուկ Բերանժէն գնաց Պիտոն քաղաքը իւր հօրաքրոջ մօտ : Այստեղ նա առաջին անգամ ծխեց կարգաւ Տիւնմաքի Արկածներ և Ռասինի և Վօլտերի քանի մի յօդվածներ : Տասն և չորս տարեկան նա մտաւ Պերոնի նախակրթական վարժարանը, որտեղ տօներէն աշակերտները սովորութիւն ունէին ճառերը կարդալ և

ուղարկել վարժարանի բարեկամներին: Ահա այստեղ ատալին անգամէր, որ բերանովէն վեր առաւ զրիչը ձեռին և իւր գրվածներ կարդացողներին յայտնեց իւր առաջին փորձերով: Թէ ինչ է սպասում նորան ապագայ մէջ, Բայրի սորանից վարժարանի մէջ նա ծանօթացաւ պատմութեան և աշխարհագրութեան հետ, որոնք աւելի կապեցին նորա մատաղ սիրտը հայրենիքի հետ:

Տասն և եօթ տարեկան վերադարձաւ դէպի Փարիզ, Տասն և ութ տարեկան հասակում առաջին անգամ անցաւ նորա գլխից ոտանաւորներ գրելու միտք, Թատրոնական խաղարկութիւնների ներգործութեամբ, Կոմեդիան նորա առաջին փորձ էր. նա գրեց «Հերմաֆրոդիտների» այսինքն «Երկուսներ» անունով մի կոմեդիա, որի մէջ նա ծիծաղումէր տկարամիտ, անպիտա և կանոնային մարդիկների, բայց և ինքնապաշտ և խառնակիչ կանոնացի վերա: Բայց անմահ Մօլլիէռի հրաշալի աշխատութիւնները ուշադրութիւն առաւ իւր յաջորդը յետոյ նա դադարեց, այս մեծ ուսուցչի պատի համար: Իր և յոստակ դժվար աշխատութիւններ: Մօլլիէռը և լա—ֆօնտէնը նորա սիրական հեղինակներ էին այն ժամանակ, նա ուսումնասիրումէր նոյա պատուութեան, ոտանաւորներին, ոճի ամենայն մանրամասեր և այս ճանապարհով կարողացաւ վերջում բերանովէն իմանալ, զգալ, գնահատել իւր սեփական տալանտը:

Բայց այս միջոցում նորա նիւթական յրութիւնը համեմատ չէր բարոյականին: Բերանովէն հասան դառն կենսական օրեր, այս կարօտութեան մէջ շնորհալի երկաստարղը ծանօթացաւ աւելի մօտ ժողովուրդի ամենայն դասերի և ամենայն պայմանների հետ: Եւ այս ժամանակում ահա տարածվեցան նորա այս երգերը. «Արիստոտել» և «Շին հանդերձ»: Այս նորա լիդետի—Էլիտի—թագաւորութեան ժամանակ էր բանաստեղծի սրտի մէջ: Շուտով փոխվեցաւ և նորա նիւթական յրութիւնը: Ֆրանսիայի Մեծ Հրապարտի կղբայր Ղլուսիէն Բօնապարտը ընդունեց բանաստեղծին սէրով և սկսեց փհանձնաբար սրաշարանել նորան:

Այս հասակում, (նա էր քսան և ութ տարեկան) որ այնքան լի է կեանքով, ուր ներկան, օրքան կատարեալ ևս չլինէր, չէ բաւականացնում երեակայութեան եռանդը, այս հասակում, որ ապագան երևումէ իբրեւ կարեւոր պիտոյք, սէրից յետոյ բոլորից առաջ բերանովէն գրաւեց գրականական փառքը: Մանկական հայրենասիրութիւնն ևս չէր թողել նորան:

1809 թւին բերանովէն մտաւ Համալսարանական Կառավարութեան մէջ իբրեւ զբաղիր, ստանալով երկու հազար ֆրանկ տարեկան ուժնիկ, ուր և մնաց տասն և երկու տարի: Այստեղ նա շարունակումէր իւր խաղաղ պարապմունքը Թատրոնական երգելի գրվածներով և հօշակվեցաւ իբրեւ կատարեալ բանաստեղծ իւր «Բարի մարդիկների Աստուած (Le Dieu des bonnes gens)» երգը գրելուց յետոյ:

Մի օր բերանժէն ճաշէր էր պ. Էտիէնի մօտ, որ երեսելի կօմիքական հեղինակ էր և հոշակաւոր զրոյ, և զիտէր իւրան ցոյց տալ խելացի որպէս իւր զրվածներով, նոյնպէս և իւր վարքով Հասարակապետութեան, կայսրութեան և վերականգման ժամանակին: Հասարակութիւնն էր բաղմաթիւ և ճաշից յետոյ բերանժէին խնդրեցին երգել: Նա երգեց և բոլոր բաղմութեան ծախահարութիւնները ղղղեցին տունը: Այստեղ բերանժէն հաւատաց, որ նա կարողէ լինել բանաստեղծ, երգիչ—բանաստեղծ:

Այնուհետեւ նա սկսեց գրել երգերը ղրականական և քաղաքական նշանակութեան և արժանաւորութեան: Հ. Լաֆիտտի մօտ պաշտօն, Ակադեմիայի մէջ աթոռ, Թաղաւորական ղրան հրաւէր, ոչինչ չկարողացաւ նորան ղրաւել... Նա հատկացաւ իւր նշանակութիւնը որպէս ժողովրդական երգչի—և մնաց հաւատարիմ իւր կոչման, որով հասաւ այն արեւելահայկ փառքին, որը այսօր ամբողջ Ֆրանսիան, և ինչ եմ տտում Ֆրանսիան, ամբողջ Եւրոպան արժանապէս տալիս է անմահ երգչի յիշատակին:

Քանի նեղութիւններ, քանի հալածանքներ, քանի բռնատարկութիւններ կրեց մեծ բանաստեղծը իւր ճշմարտախիղճութեան և ազատամտութեան պատճառով, բայց այնու ամենայնիւ նա մնաց ժողովրդական բանաստեղծ:

1857 թւի յուլիսի 18 օրը տխրութեան և լուծ օր էր ամբողջ Ֆրանսիայի համար. բաղմամարդ Փարիզը պատած էր տրամութեամբ և նեղութեամբ. այդ օրին որբացաւ ֆրանսիական ժողովուրդը—հանդաւ բանաստեղծը.....

Այս անդամ յարմար դատեցինք այսքան միայն ասել ընթերցողներին Ֆրանսիայի ժողովրդական Մեծ բանաստեղծի մասին: Գուցէ ուրիշ ժամանակում մենք կարողանանք մատուցանել բերանժէի ամբողջ կենսագրութիւնը, նորա ներգործութիւնը և նշանակութիւնը: Ֆրանսիական ժողովուրդի և գրականութեան մէջ, և որովհետեւ սիրելի է միշտ կարդալ սմնեցուն անկեղծ և անսուտ գրվածք, առաջարկումենք այժմ ցանկացողներին կարդալ մի գեղեցիկ յօղված բերանժէի վերա 1861 թւի «Հիւսիսափայլ» օրագրի մէջ:

Խմբող: